JUSTIITSMINISTEERIUM

Kriminaalpoliitika lühianalüüs
Nr 1 / 2023

Analüüs ja ettepanekud kriminaalasjade menetlemise kiiremaks ja ökonoomsemaks muutmiseks

Kriminaalpoliitika osakond

JUSTIITSMINISTEERIUM

Sisukord

Lühikokkuvõte 3

1. Sissejuhatus 6

2. Senised tegevused kriminaalasjade menetlemise kiiremaks ja ökonoomsemaks muutmisel 8

3. Mõistlik menetlusaeg, aegumistähtajad ja kiire kohtumenetlus 11

4. Eesti kriminaalmenetluse üldine loogika 14

5. Statistilised näitajad: Kriminaalmenetlusele kuluv aeg Eestis 15

5.1. Lühikokkuvõte 15

5.2. Menetlusstatistika 15

5.3. 2017-2021 üldmenetluse kohtuasjade lühiülevaade 20

6. Menetluse pahatahtliku venitamise võtted ja võimalikud vastutegevused 22

6.1. Taotlus kohtuistungi edasilükkamiseks seoses kaitsja või süüdistatava haigestumisega 24

6.2. Korduv kaitsjate vahetamine 26

6.3. Korduvad, hilinenud ja pahatahtlikud taotlused 28

6.4. Menetluse venitamine menetlusliikide valimise teel 30

7. Kohtuliku eelmenetluse probleemid üldmenetluses 32

7.1. Süüdistusakti nõuete täpsustamine 32

7.2. Kohus ei hinda omaenda ressurssi realistlikult 33

7.3. Tõendeid ei vahetata eelnevalt 35

7.4. Menetlus ei ole kontsentreeritud vaidlusalusele küsimusele: omaksvõtu instituut 36

8. Tõendite kohtuliku uurimisega seotud probleemid 40

8.1. Lubatavuse üle otsustamine ja ületõendamine 40

8.2. Ristküsitluse järjekord 41

8.3. Muude tõendite esitamine ja kasutamine ristküsitluse käigus 42

8.4. Kirjalike tõendite uurimine 42

8.5. Topeltkontrollid ja jälitusload 43

Lühikokkuvõte

Perioodil 2018-2022 lahendatud kriminaalasjade pikk kestus oli erandlik

- 97,9% lahendatud kriminaalasjadest jõudsid I astme kohtus otsuseni ühe aasta jooksul
- 1,7% lahendatud kriminaalasjadest olid I astme kohtu menetluses kauem kui üks aasta ja vähem kui kaks aastat
- 0,4% lahendatud kriminaalasjadest olid I astme kohtu menetluses kauem kui kaks aastat

Pikemad menetlusajad kaasnevad üldmenetlusega, kuid on ka seal erandlikud. Vaatasime 2018-2022 lahendatud üldmenetluste kestust

- 90% üldmenetlusasjadest jõudsid I astme kohtus otsuseni ühe aasta jooksul
- 10% üldmenetlusasjadest kestis I astme kohtumenetlus kauem kui üks aasta, sealjuures 3,6% juhtudest kauem kui kaks aastat

Kohtumenetluse kestust mõjutavad erinevad tegurid

- Süüdistatavate ja kuriteoepisoodide arv
- Asjaosaliste puudumine istungilt
- Kohtuniku/prokuröri/kaitsja vahetus

Lahendused

- Kohtute parem töökorraldus ja sihiteadlik menetluse ohjamine kohtunike poolt

- Muudatused kehtivas õiguses
  - Omaksvõtu instituut
  - Poolte kohustamine eelmenetluse käigus tõendite vahetamiseks
  - Kaitsja vahetamise piirangud
  - Lühimenetluse regulatsiooni tugevdamine
  - Ristküsitluse korra täpsustamine
  - Kohtule lisahoovad tõendite avaldamise kontrollimisel
  - Jälitustõendid kriminaaltoimikusse

Kokkuvõte

Diskussioon kohtumenetluse kestuse üle ei saa toimuda abstraktselt, lahutatuna konkreetse kohtuasja asjaoludest. Kohtuasjad on erineva keerukuse ja mahuga. Tõenduslikult või õiguslikult keeruliste kriminaalasjade lahendamine võtabki rohkem aega ning seda võib pidada normaalseks.

Õiguslikult on kriminaalmenetluse kestusel ees kaks piiri: menetluse mõistlik aeg ja aegumistähtaeg. Aegumistähtaeg on ette nähtud karistusseadustikus ning selle pikkus sõltub kuriteo raskusastmest.

Mõistlik menetlusaeg (menetluse mõistlik kestus) on süüdistatava põhiõigus Euroopa inimõiguste konventsiooni kohaselt ning kohtupraktikas sõltub menetlusaja mõistlikkus neljast kriteeriumist: kriminaalasja keerukusest, riigivõimu tegevusest, kaebaja enda tegevusest ja sellest, mis on kaebaja jaoks kaalul. Kohtupraktikas on selgitatud, et mõistliku menetlusaja algust arvestatakse alates hetkest, mil menetlus hakkas kahtlustatava elu reaalselt mõjutama. On riik oma hooletusega põhjustanud menetluses viivitusi, ei saa sellist hooletusest põhjustatud viivitust mõistlikuks pidada. Kui aga kaebaja ise on menetluses viivitused põhjustanud, ei saa ta iseenda poolt menetluses põhjustatud viivitustele viidates kaevata, et menetlus liiga kaua aega võtab. Euroopa Inimõiguste Kohus on aga samuti leidnud, et lõppastmes on ikkagi riigi vastutus tagada kriminaalmenetlus mõistliku aja jooksul ning riigil on kohustus kriminaalmenetlus korraldada selliselt, et menetlus saaks mõistliku aja jooksul lõpule viidud.

Eestis lahendati 2022. aastal suur enamik (u 77%) kriminaalasju kokkuleppemenetluses ning veel u 13% lühimenetluses. Vaid umbes 9% kriminaalasjadest lahendatakse üldmenetluses. Rõhuv enamus kriminaalasjadest saavad oma lõpplahendi maakohtus: kõikidest maakohtu otsustest kaevati edasi u 8% ning neist kaebustest suurem osa jääb rahuldamata. Üldmenetlus on kõige keerulisem menetlus, sest see on ette nähtud vaidluste lahendamiseks ja tõendite vahetuks kontrollimiseks ning seetõttu võtab see kohtus tavaliselt ka kõige kauem aega. Perioodil 2017-2021 arutasid maakohtud üldmenetluses 1973 kohtuasja, millest 193 lahendi saanud I astme kohtuasja kestus oli pikem kui üks aasta, sh 25 juhul oli kohtumenetluse kestus pikem kui kaks aastat ning üheksa I astmes lõppenud kohtuasja pikkus I astmes rohkem kui 2,7 aastat. Kõikidest kriminaalasjadest kokku 1,4% kestis kohtumenetlus esimese astme kohtus kauem kui 1 aasta ning kõikidest üldmenetlustest oli kohtumenetlus pikem kui aasta 10% juhtudest.

Uurides pikka aega kestnud kohtumenetlusi, on näha, et enamik neist on paljude süüdistatavate ja kaitsjatega nn valgekraekuriteod, kus kokkulepitud istungid jäävad ära asjaosaliste haigestumise tõttu, vahetatakse kaitsjaid ja võib vahetuda ka kohtukoosseis. Selle taga võib olla nii asjaosaliste pahatahtlik tegevus kui ebasoodne asjaolude kokkulangemine. Pahatahtlikku tegevust on tavapärasest kaitseõiguse teostamisest välise pildi alusel keeruline eristada ning liiga kergekäeliselt menetluse pahatahtlikku venitamist kahtlustades võib kergesti rikkuda kohtumenetluse poolte menetluses efektiivse osalemise õigust ja tuua kaasa väärlahendi.

Riigikohus on oma praktikas ka juhtinud tähelepanu sellele, et maakohus peaks kasutama temal olemasolevaid menetluse juhtimise võimalusi, et vältida menetluse pahatahtlikku venitamist. Võimalust menetluse venitamise vastu võidelda kohtu parema töökorraldusega ja aktiivsema menetluse juhtimisega on osundatud ka 2020. aastal koostatud Harju MK esimehe kohustuste täitmise järelevalve aruandes.

Sellele vaatamata on võimalik kehtivat õigust täiendades maandada erinevaid menetluses viivitusi põhjustavad tegureid.

Analüüsis tehakse järgmised põhilised ettepanekud:

- Tuua menetlusse omaksvõtu instituut, mis võimaldaks pooltel kohtuliku arutamise eel fikseerida asjaolud, mille osas vaidlust ei ole ja mille kohta ei ole vaja tõendeid uurida;
- Piirata süüdistatava võimalust kohtumenetluses kaitsjat vahetada ning luua võimalus kaitsja korduva vahetamisega pahatahtliku menetluse venitamise puhul määrata nö tagavara-kaitsja riigi õigusabi (RÕA) korras;

- Tugevdada lühimenetluse regulatsiooni: anda prokuratuurile kaebeõigus, võimaldada kriminaalasi lühimenetlusest otse üldmenetlusse võtta ning tuua menetluses ettepoole viimane võimalus lühimenetlusest taganemiseks;
- Täpsustada ristküsitluse korda: sätestada järjekord ristküsitluse pidamiseks paljude osalistega kohtuistungitel ja tõendite esitamise üldjärjekord, täpsustada muude tõendite kasutamist ristküsitluse käigus;
- Kohustada pooli esitama oma taotlusi võimalikult varasemas menetluse faasis;
- Kohustada kohut lahendama tõendite lubatavuse küsimus võimalikult varases menetluse staadiumis;
- Täpsustada kirjalike tõendite, asitõendite ja teabetalletuste avaldamise osas, et neid saab avaldada vaid asjakohases ulatuses;
- Täpsustada nõudeid süüdistusaktile ja kaitseaktile, et saaks paremini läbi viia kohtulikku eelmenetlust;
- Kohustada kohtumenetluse pooli kohtuliku arutamise eel oma tõendeid esitama teistele pooltele;
- Kohustada prokuratuuri lisama kriminaaltoimikusse ka jälitusload, -loataotlused ja jälitustoimingutega saadud teave;
- Kaotada võimalus jälitustoiminguteks antud loa vaidlustamiseks eraldi määruskaebemenetluse käigus.

Analüüsi on koostanud Justiitsministeeriumi kriminaalpoliitika osakonna karistusõiguse ja menetluse talituse juhataja Andreas Kangur ning sama osakonna analüüsitalituse nõunik Kätlin-Chris Kruusmaa.

1. Sissejuhatus

Käesolev analüüs ja ettepanekud täidavad Vabariigi Valitsuse tegevusprogrammi 2022-2023 punkti 8.3, mis näeb ette analüüsi ja ettepanekute koostamist kriminaalasjade menetlemise kiiremaks ja ökonoomsemaks muutmiseks.

Käesolev analüüs otsib vastuseid järgmistele küsimustele:

a. Milline on kriminaalmenetluse kestus Eesti kohtutes ja kuidas menetluseks kuluv aeg jaotub erinevate menetluse etappide vahel?
b. Millised on peamised tegurid, mis põhjustavad kriminaalasjade kohtumenetluse kestuse pikenemist ning kas ja kuidas need on maandatavad kehtiva õiguse võimalusi kasutades?
c. Millised on peamised kriminaalkohtumenetluse pahatahtliku venitamise võtted ja millised seadusemuudatused on vajalikud, et nende kasutamist vähendada või välistada?
d. Missugused kriminaalmenetluse reeglid vajaksid täpsustamist või täiendamist selleks, et kriminaalasjade kohtulikku arutamist sujuvamaks muuta?

Neile küsimustele vastamiseks koguti statistilisi andmeid Eesti kriminaalmenetluse kohta, analüüsiti kohtupraktikat ja konkreetsete pikemat aega kestnud kohtuprotsesside materjale ning töötati läbi kirjandust, sh Harju MK esimehe kohustuste täitmise järelevalve aruanne 2020. aastast.

Käesolev analüüs ei käsitle põhjalikumalt probleeme kohtueelse menetlusega, mida samuti kummitab ressursipuudus ja sellest tulenev sagedasti optimaalsele alla jääv menetluse tempo. Kohtueelse menetluse ebaühtlane kvaliteet mõjutab tõenäoliselt ka nii kohtumenetluse kiirust kui sisulist kvaliteeti. Mõningast leevendust tõotab tuua järjest suurem digitehnoloogia kasutuselevõtt, kuid võimalused kohtueelset menetlust kiirendada ja funktsionaalsemaks muuta väärivad kindlasti täiendavat tähelepanu. Samuti võivad kohtueelse menetlusega seonduvaid kitsaskohti aidata lahendada mitmed muudatusettepanekud, mida kavandati algselt nn kriminaalmenetluse seadustiku revisjoni eelnõuga 367 SE, kuid mida ei õnnestu täies mahus selle Riigikogu koosseisuga lõpuni menetleda.

2. Senised tegevused kriminaalasjade menetlemise kiiremaks ja ökonoomsemaks muutmisel

Kriminaalasjade menetlemise kiiremaks ja ökonoomsemaks muutmise osas võib lähiaastatest välja tuua järgmisi tegevusi:

1) 30.12.2019 jõustusid kriminaalmenetluse seadustiku muudatused, mis võimaldavad kriminaalasja erandlikult arutada süüdistatava osavõtuta ka siis, kui ta on kohtukutse kätte saanud, tema asukohta ei suudeta tuvastada, on küllaldane alus arvata, et ta hoidub kohtusse ilmumisest kõrvale, tema leidmiseks on tehtud mõistlikke pingutusi ning ilma temata on kohtulik arutamine võimalik. Varasemalt oli tagaseljamenetluse eelduseks ka süüdistatava tõenäoline välismaal viibimine.
2) 2020. aasta märtsis avaldati Harju Maakohtu esimehe kohustuste täitmise järelevalve aruanne, milles esitati arvukalt ettepanekud seaduse muutmiseks, mis võimaldaksid mahukaid kriminaalasju kiiremini ja tõhusamalt lahendada.[1]
3) 07.05.2020 jõustusid kriminaalmenetluse seadustiku muudatused, mis võimaldavad:
    a. laiemalt kasutada kaugülekuulamise võimalusi;
    b. tunnistajate kirjalikku ülekuulamist kohtueelses menetluses;
    c. kohaldada edasilükkamatul juhul lähenemiskeeldu prokuratuuri loal;
    d. kriminaalasja arutamist süüdistatava osavõtuta, kui ta kohtusse toimetamine on raskendatud ja süüdistataval on võimalik kohtulikust arutamisest osa võtta tehnilise lahenduse abil ning kohus on veendunud, et süüdistatava kaitseõigus on tagatud;
    e. korraldada ringkonnakohtu istung tehniliste vahendite abil.
4) 30.06.2020 jõustusid kohtute seaduse muudatused, millega sätestati KS § 99[1] lg-s 6 võimalus pikendada enda soovil või vanuse tõttu ametist vabastatud kohtuniku volitusi, kui see on vajalik talle jagatud kohtuasjade lõpuni menetlemiseks.
5) 25.09.2020 esitati kooskõlastamiseks kriminaalmenetluse seadustiku muutmise seaduse eelnõu (üldmenetluse lihtsustamine ja kohtumenetluse aja lühendamine) väljatöötamise kavatsus.[2]
6) 05.04.2021 algatati kriminaalmenetluse seadustiku muutmise ja sellega seonduvalt teiste seaduste muutmise seadus (kriminaalmenetluse seadustiku revisjon) 367 SE. Mahukas eelnõu KrMS revisjon loob eeldused täisdigitaalseks kriminaalmenetluseks ning sisaldab mitmeid muudatusi, mis on samuti seotud kriminaalmenetluse tõhustamisega kohtueelses menetluses. Kohtumenetluse tõhustamisega seonduvad järgmised ettepanekud:
    a. Kohtule antakse vahistamismääruse põhistuste esitamiseks 48 tundi.
    b. Täpsustatakse nõudeid süüdistusaktile.
    c. Süüdistus- ja kaitseaktis tuleb anda orienteeruv hinnang, kui palju kulub aega tõendite uurimisele ja muule seonduvale.
    d. Taandamismääruse võib teha protokollilise määrusega nõupidamistuppa siirdumata. Ilmselt põhjendamatu või varem lahendatud taandamistaotlusega samasisulise taandamistaotluse korral võib menetlust jätkata enne taandamistaotluse lahendamist.
    e. Pärast asjas lahendi tegemist samale kohtule esitatavat taotlust (eelkõige lahendis vea parandamise või lahendi avalikustamise piiramise taotlust) ei pea lahendama lahendi teinud kohtukoosseis.
    f. Kasutades tõendina varasemal ristküsitlusel antud ütlusi, on kohtul õigus esitada ütlusi andnud isikule täiendavaid küsimusi.
    g. Poolte nõusolekul võimaldatakse kohtul tõendina vastu võtta kohtueelses menetluses antud tunnistaja ütlusi.

[1] https://www.just.ee/sites/www.just.ee/files/news-related-files/harju_mk_esimehe_jarelevalve_aruanne.pdf
[2] https://eelnoud.valitsus.ee/main/mount/docList/6e6c03a2-5535-4f42-a1da-fadc5583206a

h. Sätestatakse võimalus asja arutamiseks kahtlustatava osavõtuta, kui juriidilisest isikust süüdistatav ei määra endale menetlusest kõrvale hoidmise eesmärgil juhatuse liiget.
i. Täpsustatakse määruskaebeõiguse piiranguid.
j. Kaitsjal võimaldatakse loobuda ringkonnakohtu istungist osa võtmisest, kui ta ise ega tema kaitsealune ei ole taotlenud suulist menetlust ning kui tema osavõttu ei pea vajalikuks ei tema kaitsealune ega kohus.

Paraku takerdus kriminaalmenetluse revisjoni menetlemine Riigikogus. Arvestades Riigikogu koosseisu lõppemiseni jäänud aega, esitas Justiitsministeerium 02.06.2022 eelnõule muudatusettepanekud, milles palus vastu võtta üksnes kesksema tähtsusega muudatused, kuid ka seejärel ei liigutud eelnõu menetlemisega edasi. Seetõttu esitas Justiitsministeerium 06.01.2023 uued muudatusettepanekud, millega paluti vastu võtta üksnes hädavajalikud muudatusettepanekud, mis enamjaolt seonduvad vahetult kohtumenetluse tõhustamisega. Nendest võib välja tuua järgmised:

a. Korraldava määruse tegemise õiguse andmine kohtukoosseisu ühele liikmele;
b. Juriidilisest isikust kahtlustatava esindaja mõiste laiendamine;
c. Taandamismääruse võib teha protokollilise määrusega nõupidamistuppa siirdumata. Ilmselt põhjendamatu või varem lahendatud taandamistaotlusega samasisulise taandamistaotluse korral võib menetlust jätkata enne taandamistaotluse lahendamist.
d. Kohtule antakse vahistamismääruse põhistuste esitamiseks 48 tundi.
e. Loobutakse lihtmenetluses protokolli koostamise nõudest, kui istung on helisalvestatud;
f. Antakse sõnaselge volitus kohtunikule sekkuda menetlusosaliste tegevusse, mis on menetluse eesmärgiga vastuolus, mh:
    i. nõuda pooltelt kohtulikul arutamisel tekkinud küsimustes kirjalikke seisukohti, andes nende esitamiseks vajadusel tähtaja ja kehtestades vajadusel mahupiirangu;
    ii. lahendada poolte korralduslikud ja menetluslikke küsimusi puudutavad taotlused istungit pidamata või istungite vaheajal kirjaliku määrusega, andes pooltele eelnevalt võimaluse oma seisukohti avaldada;
    iii. seada pooltele ajapiirangu oma seisukohtade ja tõendite esitamiseks, kui on ilmne, et pool venitab menetlust;
    iv. määrata, mis ajaks ja mil viisil peab pool teistele kohtumenetluse pooltele tutvumiseks esitama tõendid, mida neile seni tutvustatud ei ole;
    v. jätta vastuväite või taotluse, sealhulgas taandamistaotluse läbi vaatamata, kui see on esitatud põhjendamatu viivitusega või kordab juba lahendatud taotlust või vastuväidet ilma, et menetluslik olukord oleks vahepeal oluliselt muutunud.
g. Võimaldada menetlust läbi viia juriidilise isiku osavõtuta, kui kriminaalmenetlusest kõrvalehoidmise eesmärgil on jäetud juhatuse liige valimata;
h. Poolte nõusolekul võimaldatakse kohtul tõendina vastu võtta kohtueelses menetluses antud tunnistaja ütlusi;
i. Ringkonnakohtu poolt eelistungi korraldamine muudetakse valikuliseks.

Loetletud ettepanekuid arutas õiguskomisjon 16.01.2023 ja 24.01.2023 istungitel. Eelnõu oli 15.02.2023 II lugemisel ning 22.02.2023 III lugemisel.

7) 18.01.2023 võttis Riigikogu vastu kohtuekspertiisiseaduse, millega muuhulgas:
    a. loodi õiguslikud alused täisdigitaalseks kriminaalmenetluseks;
    b. täpsustati ekspertiisiakti nõudeid ning võimaldati teatud juhtudel koostada põhjendusteta ekspertiisiakt;
    c. laiendati eksperdi ülekuulamise aluseid.

Käesolev analüüs käsitleb seega eeskätt ettepanekuid, mis ei ole juba Riigikogu menetluses või varasemalt seadusena vastu võetud.

3. Mõistlik menetlusaeg, aegumistähtajad ja kiire kohtumenetlus

Diskussioon kohtumenetluse ja võimalike menetluskorra muudatuste teemal kipub viimasel ajal keskenduma pea eksklusiivselt menetlusökonoomiale, sh eriti menetluse kestusele. Eriti heidetakse riigile ja seadusandlusele ette neid juhtumeid, kus pikale menetlusele järgneb õigeksmõisev kohtuotsus. Alates ultraradikaalsetest ettepanekutest kohtueelse menetluse läbiviimiseks kehtestada jäigad tähtajad, mille ületamisel menetlus kuulub kohustuslikus korras lõpetamisele, kuni pealtnäha süütu ettepanekuni võimaldada kohtul poolte taotlustest olenemata üldmenetluses tõendid avaldamata jätta, on diskussiooni keskmes pea alati küsimus, kuidas saaks seda „kohmakat kohtumenetlust“ lihtsamaks, kiiremaks ja odavamaks muuta. Seejuures tundub kohati, et protsessi ennast vaadeldakse kui formaalset etendust, mille eesmärgiks ei ole mitte asjas otsuse tegemise toetamine ja raamistamine, vaid pigem „õiglase mulje tekitamine“.

Taolisest arusaamisest näivad kõige selgemini lähtuvat need käsitlused, kus kaitseõigust ja selle erinevaid väljendusi vastandatakse menetluse ökonoomiale, „menetluse huvidele“ ja asja lahendamise eesmärgile. Justkui kaitseõigus oleks järjekordne mõttetu takistus lihtsama, kindlama ja parema protsessikorra teel. Kummatigi ei ole küsimus kohtumenetluse kestusest taandatav kriminaalasjade lahendamiseks kuluvale keskmisele ajale ega ka mitte sellele, kas kohtumenetlus lõppeks päädib süüdi- või õigeksmõistva kohtuotsusega. Esiteks on juba esmapilgul selge, et kriminaalasjad on väga erinevad: mida rohkem on samas kriminaalasjas kohtu alla antud süüdistatavaid, kelle tegusid tuleb kohtus arutada, ja mida rohkem on süüdistuses ette heidetavaid tegusid, seda kauem kulub aega ka kohtulikuks arutamiseks. Samuti jääb kohtulik arutelu ilmselgelt lühemaks seal, kus kuritegu on otseste ja vahetute tõenditega tõendatav, samas kui kaudsete tõendite hulk peab olema suurem ja seetõttu ka nende uurimiseks kuluks rohkem aega.

Kohtuliku arutamise tulemuslikkust ei saa hinnata ka selle kaudu, millise otsuse kohus lõpuks tegi: kohtu rolliks on olla skeptiline arbiiter täitevvõimu ja kodaniku vahel, mitte prokuratuuri kummitempel (Hoolimata Eesti kohtute küllalt kõrgest süüdimõistvate otsuste osakaalust on etteheited kohtutele süüdistava kallaku pärast pigem harvad. Prokuratuuri 2017. aasta aastaraamatu andmeil olid 99% kõikidest kohtuotsustest ja 92% üldmenetluse otsustest[3] süüdimõistvad). Otsus keegi kuriteos süüdi tunnistada saab oma legitiimsuse just läbi kohase protseduuri järgimise, mis sisaldab endas nii instrumentaalset komponenti (reaalse võimaluse andmine süüdistust kinnitavaid tõendeid kontrollida ja kahtluse alla seada ning õigustavaid asjaolusid ja tõendeid kohtu ette tuua) kui tseremoniaalset ja pedagoogilist komponenti (kohtupidamine toimub rangete reeglite järgi, paistab ka kõrvaltvaatajale aus ja õiglane ning aitab protsessis osalejatel ning laiemal avalikkusel mõista kehtiva õiguse sisu). Seetõttu ei saa ratsionaalselt *in abstracto* diskuteerida selle üle, kui pikk või lühike peaks olema kohtulik arutelu, kuna keerulisemate ja mahukamate asjade arutamine peabki oma funktsiooni täitmiseks kauem aega võtma ja menetluse funktsiooniks ongi mh ka keerulistes asjades teha väärtusotsustused, mis võivad tähendada seda, et üks või kõik süüdistatavad mõistetakse neile esitatud süüdistuses õigeks.

Samal põhjusel on selge, et lahendamiseks on keerulisem ja ajamahukam see olukord, kus süüdistatav oma süüd ei tunnista ja politsei kogutud tõendite usaldusväärsuses kahtleb: just seesuguste, reaalset vaidlust sisaldavate kohtuasjade lahendamiseks ongi ette nähtud üldmenetlus, kus nii süüdistusele kui kaitsele tuleb tagada reaalne võimalus kohtule oma väiteid tõendada ning vastaspoole tõendeid kahtluse alla seada.

Tõdemusest, et kriminaalasjad on kõik erinevad, lähtub ka Riigikohus (omakorda viidates Euroopa Inimõiguste Kohtu praktikale), kui ta kirjutab, et mõistliku menetlusaja hindamisel tuleb lähtuda neljast kriteeriumist:

a. Kohtuasja keerukus

[3] https://www.prokuratuur.ee/et/millest-raagivad-oigeksmoistvad-kohtuotsused.

b. Kaebaja tegevus
c. Riigivõimu tegevus
d. Selle olulisus, mis on kaebaja jaoks konkreetses kohtuasjas kaalul.[4]

Riigikohus on ka märkinud, et „juhtudel, mil menetlusaeg on olnud ilmselgelt ebamõistlik, saab mõistliku menetlusaja nõude rikkumise tuvastada üksikuid hindamiskriteeriume üksikasjalikult vaagimata.[5] Kohus on selgitanud, et mõistliku menetlusaja nõue kaitseb eelkõige süüdistatavat pikka aega kestva kriminaalmenetluse kahjulike mõjutuste eest, mistõttu mõistliku menetlusaja algust loetakse hetkest, mil kriminaalmenetlus faktiliselt hakkas kahtlustatava elu oluliselt mõjutama.[6] See ajahetk ei pruugi kokku langeda esimese menetlustoimingu tegemise ajaga. Äraseletatult tähendab see kõik, et menetlemiseks kulub vältimatult rohkem aega, kui asi on keerukam, samuti suurendab ajakulu see, kui kahtlustatav või tema kaitsja omalt poolt menetluseks kuluvat aega pikendavad.[7] Teisalt jälle ei loeta mõistlikuks ajakulu, mil menetlus seisis riigivõimu põhjendamatu tegevusetuse tõttu, ning olukorras, kus kahtlustataval on menetluses rohkem kaalul (näiteks viibib kahtlustatav vahi all), eeldatakse kiiremat menetlemist.[8] Otseselt on neist neljast kriteeriumist riigi kontrolli all vaid üks – riigi tegevuse kriteerium. Sellele vaatamata vastutab riik aga lõppastmes selle eest, et menetlus saaks mõistliku aja jooksul läbi viidud ja isik ei viibiks ülemäära pikka aega vahi all.[9] Mõistliku menetlusaja ületamise korral näeb seadus ette võimaluse süüdistatava karistust kergendada, süüdistatavale kahjutasu maksta, kriminaalmenetluse seaduses ettenähtud võimalusel menetlus otstarbekuse kaalutlusel lõpetada või äärmuslikul juhtumil menetlus mõistliku menetlusaja ületamise tõttu lõpetada KrMS § 274[2] alusel.[10]

KrMS § 199 lg 1 p 2 ja § 200 näevad ette ka süüteo aegumise menetlustakistusena. Aegumise instituut ise paikneb küll karistusseadustikus, kuid tema toime on menetlusõiguslik. See tähendab, et kuriteo aegumistähtaja möödumisel tuleb selle kuriteo menetlemine lõpetada ning kui kuriteost on möödunud seaduses ettenähtud aegumistähtaeg sel hetkel, kui menetleja kaalub menetluse alustamist, siis menetluse alustamine ei ole seaduse järgi lubatud.[11] Esimese astme kuriteod aeguvad KarS § 81 lg 1 p 1 alusel kümne aastaga ja teise astme kuritegude aegumistähtajaks on viis aastat kuriteo lõpuleviimisest. Kuritegu, mille eest saab karistuseks mõista eluaegse vangistuse, KarS § 81 lg 2 kohaselt ei aegu. Aegumistähtaja puhul tuleb silmas pidada seda, et KarS § 81 näeb ette aegumise katkemise ja tähtaja arvutamise algusest peale mõningate menetluslike sündmuste toimumisel. Nii näiteks algab aegumistähtaja kulgemine uuesti kahtlustatavale või süüdistatavale tõkendi kohaldamisest, süüdistatava kohtu alla andmisest, süüdistatava ilmumata jätmise tõttu kohtuistungi edasilükkamisest ja kohtus täiendavate tõendite kogumise määramisest. Aegumine peatub näiteks juhul, kui kahtlustatav või süüdistatav hoiab menetlusest kõrvale. KarS § 81 lg 6 kohaselt saab aegumistähtaega aegumise katkemise korral siiski maksimaalselt pikeneda vaid viie aasta võrra tavapärasest aegumistähtajast pikemaks. Peatunud aegumine aga ei uuene, kui kuriteost on möödunud 15 aastat. Kuriteo aegumistähtaeg ei võta arvesse konkreetse kriminaalasja keerukust, vaid kujutab endast menetluse kestuse äärmist piiri. Aegumine ei võta arvesse ka menetluse algusmomenti, vaid sisuliselt tähistab õiguspoliitilist otsust, et õiguskindlus kaalub mingist hetkest alates üles avaliku huvi kurjategijate karistamise vastu.

Aegumise ja mõistliku menetlusaja omavaheline suhestumine pole ühene: ei ole välistatud, et süüdistatava obstruktsionistliku käitumise tõttu takerdub kohtumenetlus nii kauaks, et aegumistähtaeg saab läbi, ehkki menetlusaeg iseenesest ei ole ebamõistlikult pikk. Samamoodi on näiteks võimalik, et suure varalise kasu saamise eesmärgil suure koguse narkootilise aine ebaseadusliku käitlemise kriminaalasja arutatakse nii kaua,

[4] RKKKm 3-1-1-63-13, p 9.
[5] RKKKm 3-1-1-53-15 p 10. Riigikohus siiski ei anna konkreetset tärminit, millest alates tuleks menetlusaega ilmselgelt ebamõistlikult pikaks lugeda. Nähtavasti sõltub ka „ilmselge ebamõistlikkuse“ mõõt minimaalselt konkreetse kriminaalasja keerukusest.
[6] RKKKo 3-1-1-14-14 p 586-588.
[7] EIKohus ei pea siin silmas pahatahtlikku venitamist – menetlusaja pikenemine on mõistlikult oodatav ka oma menetlusõiguste täiesti legaalse aktiivse kasutamise puhul. Vt *Eckle v. Germany*, 8130/78 (1982).
[8] Vt *Abdoella v. the Netherlands*, 12728/87 (1992).
[9] *Abuladze v. Estonia*, 12928/20 (2023).
[10] RKKKm 3-1-1-53-15 p 14.
[11] Erandiks on KrMS § 199 lg 3, mille kohaselt võib ka aegunud kuriteo osas menetlust toimetada, kui seda enda rehabliteerimise eesmärgil taotleb kahtlustatav või süüdistatav.

et menetluseks kulutatud aeg osutub mingil hetkel ebamõistlikult pikaks, ehkki KarS § 184 lg-s 2^1 sätestatud kuritegu on karistatav kuni eluaegse vangistusega ning seetõttu ei aegugi.

Lisaks õiguslikele piirangutele on menetluse pikema kestusega seotud ka mitmed praktilised probleemid. Pikem menetluseks kuluv aeg tähendab eelkõige tõendamise muutumist keerukamaks: tunnistajad ja kannatanud unustavad menetluse aineks olevad sündmused või muutuvad mingil põhjusel kättesaamatuks (nt kolivad välismaale või surevad ära). Iseenesest on ebasoovitav olukord, kus süüdistatav peab viibima kinnipidamiskohas ilma, et tema süü oleks kindlaks tehtud (ja seega riik hoiab kinni potentsiaalselt süütuks osutuvat isikut) - ühtki alusetult vangistuses viibitud päeva ei ole inimesele võimalik õiguslike mehhanismidega reaalselt tagasi anda. Pikemat aega kestev menetlus tähendab ka suuremaid kulutusi kõikidele asjaosalistele.

Kahtlusteta on olukord, kus kriminaalmenetlus tuleb lõpetada aegumise või mõistliku menetlusaja möödumise tõttu, iseenesest taunitav, kuivõrd see tähendab kriminaalasja sisuliselt lahendamata jäämist ja tooks mh riigile ka kohustuse hüvitada pika menetluse vältel eelkõige süüdistatavatele põhjustatud kulud. Samas tuleb ebasoovitavaks pidada ka olukorda, kus kriminaalasju lahendatakse kiirustades ja pealiskaudselt, justkui aja peale. Seesugune võidujooksu-mentaliteet võib välise surve mõjul tekkida, kui menetluse kestuse üle peetavais diskussioonides muutub peamiseks väärtuseks võimalikult lühike menetlusaeg, mis omakorda tähendaks fikseeritud inimressursi tingimustes seda, et menetlus võiks hakata väärlahendeid tootma.[12] Sealjuures ei ole aktsepteeritav ei valepositiivne ega valenegatiivne lahend: nagu õigusriigis pole õigustust süütute inimeste riiklikule represseerimisele, ei oleks mõistlikult põhjendatav ka olukord, kus riik ise seab endale olemasolevate ressursside juures saavutamatud eesmärgid nt kohustuslike ülilühikeste menetlustähtaegade näol ning seejärel on sunnitud nentima, et just kõige konspireeritumad ja ulatuslikumad kuriteod jäävad seetõttu üldse õigusliku vastuseta.[13] Sel põhjusel hindavad nii Riigikohus kui Euroopa Inimõiguste Kohus menetluseks kulutatud aega iga konkreetse kriminaalasja parameetreid silmas pidades ja mingit ühtset kõikide asjade puhul kasutamiseks kõlblikku ajaraami välja öelda ei ole võimalik.[14] Sellise ühtse mõõdupuu puudumine aga tähendab samas ka seda, et väljaspool konkreetseid kohtumenetlusi on arutlused menetlusaja mõistlikkuse või ebamõistlikkuse üle pigem teoreetilised ja subjektiivsed ning nõudmised kiiremini menetleda saavad kehtiva õiguse kontekstis olla põhjendatud eelkõige juhul, kui riigivõimu tegevuses on näha selget lohakust või küündimatust.

Õiguskorra edasiarendamise vaates tuleb küsida ka selle järele, kas kehtivas õiguses sisalduv regulatsioon on funktsionaalne ja mõistlik – sõltumata sellest, kas menetlusaeg ületab aegumise või mõistliku menetlusaja piiri, tuleks vältida olukorda, kus seadus kohustab menetluses osalejaid tegema mingeid liigseid lisaliigutusi või annab menetluses osalejatele õigusi, mis menetluse eesmärki täita ei aita.

[12] Vt nt Uno Lõhmus. Põhiõigused kriminaalmenetluses. Tallinn: Juura 2019, lk 222–223.
[13] USA ülemkohtu kohtunik ja Harvardi Ülikooli professor Felix Frankfurter manitses alamastme kohtuid, et „igal juhul ei ole kiirus iseenesest veel õigluse mõõdupuu. Kaalutletud kiirus on. Kaalutletud kiirus võtab aega, aga see on hästi kulutatud aeg.“ - *First Iowa Coop. v. Power Comm'n*., 328 U.S. 152, 188 (1946).
[14] EIKohus on pidanud mõistlikuks näiteks keeruka kriminaalasja lõplikku lahendamist 7 aasta ja 9 kuu jooksul (*Pecheur v. Luxembourg*, 16308/02 (2007)), lihtsama kriminaalasja puhul on loetud mõistlikuks näiteks asja lahendamist 5 aasta ja 4 kuuga (*Önder v. Turkey*, 39813/98 (2003)).

4. Eesti kriminaalmenetluse üldine loogika

Eestis kehtiv kriminaalmenetluse kord kombineerib omavahel mitteavaliku kohtueelse uurimise ja avaliku võistleva kohtumenetluse. Kohtueelses menetluses peab uurimisasutus ja prokuratuur välja selgitama nii kahtlustatavat süüstavad kui õigustavad asjaolud ning kohtueelne menetlus on suures pildis salajane mitte üksnes avalikkuse, vaid ka kahtlustatava eest. Kohtueelse menetluse lõppedes prokuratuur otsustab, kas kogutud tõendid on piisavad selleks, et kahtlustatavale kriminaalsüüdistus esitada või tuleks menetlus hoopis lõpetada. On prokuratuur otsustanud süüdistuse esitamise kasuks, tehakse kogu kohtueelse uurimise käigus kogutud materjal kättesaadavaks kaitsjale ja kannatanule ning nood saavad omalt poolt taotleda kohtueelse menetluse täiendamist. Seejärel tuleb teha valik, millist liiki kohtumenetluses asjaga edasi liikuda.

Asjades, kus seadus võimaldab, võib rakendada kokkuleppemenetlust. See on menetlus, mille puhul süüdistatav, kaitsja ja prokuratuur on jõudnud üksmeelele nii selles, et süüdistatav on kuriteo toime pannud kui ka selles, kuidas see kuritegu kvalifitseerida ja milline karistus selle eest tuleks mõista. Selle kokkuleppe saavadki pooled kohtule kinnitamiseks esitada. Kohus kontrollib siin eelkõige seda, et kokkulepe on seaduslik ja vabatahtlik, mingil määral aga ka seda, kas kriminaaltoimikus olevad tõendid kokkulepet toetavad. Kokkuleppemenetluses saab kohus kokkuleppe kinnitada või kinnitamata jätta, kuid ei saa ise muuta ei kuriteo kvalifikatsiooni ega karistust. Kokkuleppemenetluses laheneb ära ligi ¾ kõikidest kriminaalasjadest ja kaebeõigus on mõlema poole jaoks kokkuleppemenetluses äärmiselt piiratud.

Kui seadus kokkuleppemenetlust ei luba või pooled ei jõua kokkuleppele, on veel teinegi lihtsustatud menetlus prokuratuuri ja süüdistatava vastastikusel nõusolekul võimalik: lühimenetlus. Lühimenetluse eelduseks on see, et nii prokuratuur kui kaitsja ja süüdistatav on nõus, et kohus lahendab asja üksnes uurimisasutuse poolt kokku pandud kriminaaltoimiku materjalide põhjal. Lühimenetluses on aga kohtul vaba voli teha nii õigeksmõistev kui süüdimõistev otsus ja viimasel juhul ise valida ka kuriteo kvalifikatsioon ja karistus. Süüdistatava jaoks on lühimenetlusega kaasas oluline soodustus: talle mõistetud karistust tuleb kohustuslikult vähendada 1/3 võrra. Lühimenetluses lahendati 2022. aastal 13% kõikidest kriminaalasjadest. Tihti on asi lühimenetluses üksnes sellepärast, et prokuratuur ja süüdistatav ei saa karistuse osas kokkuleppele.

Kui pooled kokkuleppele ei saa, tuleb süüdistust arutada üldmenetluses. Üldmenetlus on klassikaline võistlev kohtuprotsess, kus prokuratuur esitab süüstavaid tõendeid, kaitsja esitab õigustavaid tõendeid ja kohus teeb talle esitatud tõendite põhjal lõpuks otsuse. Üldmenetluses realiseeruvad ka kõik õiglase menetluse garantiid, mille Euroopa inimõiguste konventsioon ja Eesti põhiseadus kuriteos süüdistatavale pakuvad – eeskätt võimalus ise kohtule tõendeid esitada ja vastaspoole tõendeid kahtluse alla seada, küsitleda kõiki isikuid, kes süüdistatava vastu ütlusi annavad, saada advokaadi õigusabi ja kohtulahendi peale edasi kaevata. Üldmenetluses arutab kohus kriminaalasja ilma uurimisasutuse poolt koostatud toimikuta: kohtus kuulatakse vahetult üle kõik tunnistajad ja kannatanud, uuritakse dokumentaalseid tõendeid ja asitõendeid, kuulatakse salvestisi ja vaadatakse videosid. Selle protsessi peamine eesmärk on, et kohus saaks vahetult ise kogeda tõendeid ilma kadude ja moonutusteta ning et mõlemal vaidleval poolel oleks võrdsed võimalused oma tõde maksma panna. Võistlevas menetluses on kohtu rolliks olla erapooletu arbiiter, mitte inkvisiitor või maadeavastaja – poolte poolt kohtusaalis vahetult esitatud tõendite põhjal teeb kohus lõpuks otsuse.

5. Statistilised näitajad: Kriminaalmenetlusele kuluv aeg Eestis

5.1. Lühikokkuvõte

- Aastatel 2018-2022 kohtus lahendatud kriminaalasjades kulus I astme kohtumenetluses 1,7% juhtudel lahendi tegemiseks rohkem kui üks aasta ning vaid 0,4% kohtuasjades rohkem kui kaks aastat.
- Kõigist kriminaalkohtumenetluse liikidest rakendatakse üldmenetlust maksimaalselt 9% asjadest. Aastatel 2018-2022 üldmenetluses lahendatud asjadest kestis 10% juhtudest I astme kohtumenetlus kauem kui üks aasta, sealjuures kauem kui kaks aastat kestis I astme kohtumenetlus 3,6% üldmenetluses arutatavatest asjadest.
- Kokkuleppemenetluse, käskmenetluse ja lühimenetluse keskmine kohtumenetluse aeg on 37 päeva ning kohtueelses menetluses 165 päeva.
- Keskmiselt kaevatakse edasi 8% kõikidest I astme kohtuotsustest ja reeglina jäävad otsused ringkonnakohtus muutmata.
- Keskmine üldmenetluses lahendatav kriminaalasi on kohtueelses menetluses 343 päeva, kohtumenetluse kestus on 244 päeva[15], seega menetlusaeg kokku keskmiselt 587 päeva[16] (perioodil 2018-2022).
- Aastatel 2015-2021 on kriminaalmenetlusasjade[17] üldarv stabiilselt langenud, samuti on langenud kriminaalasjade[18] arv. 2015. aastaga võrreldes jõudis kohtusse 3315 võrra vähem (19%) kriminaalmenetlusasju ning 2776 võrra vähem kriminaalasju (37% langus).
- Viimase viie aasta jooksul ei ole kriminaalasjade keskmises menetlusajas[19] suuri muutusi toimunud. See oli 2021. ja 2022. aastal ca 288 päeva.

Perioodil 2017-2021 jõustunud üldmenetluses lahendatud I astme kohtuotsuse saanud ning üle aasta kohtus olnud kriminaalasjadest juhuvalikuga valitud 15 põhjal saab välja tuua näitajad, mis iseloomustavad pikki kohtumenetlusi:

- kohtuniku, prokuröri ja/või kaitsja vahetus;
- süüdistatavate arv: mida rohkem on kriminaalasjas süüdistatavaid, seda pikem on kohtumenetlus;
- menetluses läbiviidavad ekspertiisid;
- süüdistatav hoiab kohtumenetlusest kõrvale;
- eelistungil kokkulepitud istungiaegadest ei peeta kinni, kuna üks või mitu menetlusosalist puudub.

5.2. Menetlusstatistika

Menetlusstatistika ülevaade on koostatud kohtute infosüsteemi KIS ning E-Toimiku andmetele tuginedes ning see annab üldpildi kohtusse saabunud ning lahendatud kriminaalasjadest perioodil 2018-2022.

[15] Menetlus kohtumenetluses süüdistusakti saabumisest kuni otsusetegemiseni I kohtuastmes.
[16] Tegemist on aritmeetilise keskmisega.
[17] Kriminaalmenetlusasjad on kõik kriminaalmenetlusega seonduvad asjad, milles ei lahendata isiku süüküsimust: st ennekõike ka eeluurimis- ja täitmiskohtuniku asjad.
[18] Kriminaalasjad on asjad, milles lahendatakse isiku süü küsimus kas üld- või lihtmenetluses.
[19] Menetlusaeg kokku nii kohtueelses-, kui kohtumenetluses.

Perioodil 2018-2022 alustati keskmiselt 18657 kriminaalasja igal aastal, kriminaalasjade arvu kõikumine on sarnane registreeritud kuritegude arvu kõikumisega

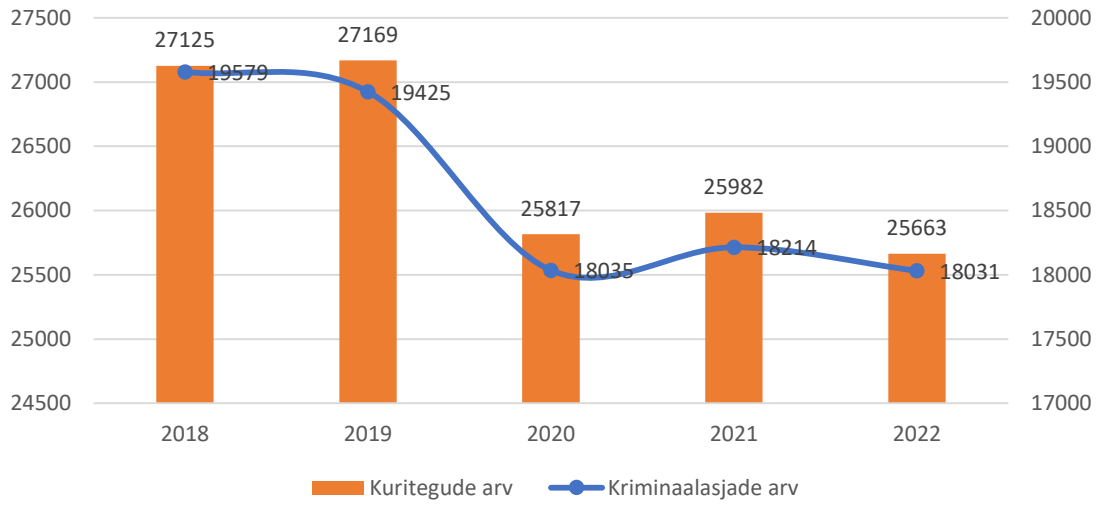

Joonis 1. Kuritegude arv ning nendega seotud kriminaalasjad perioodil 2018-2022

Samal perioodil lõpetati menetlusasutuse poolt osaliselt või täielikult aegumise (KrMS § 199 lg 1) tõttu 1330 kriminaalmenetlust ning mõistliku menetlusaja möödumise (KrMS § 205²) tõttu 58 kriminaalmenetlust.

Kohtu I astmes lahendatakse lõplikult ca 92% kriminaalasju, keskmiselt kaevatakse edasi iga 13. I astme kohtuotsus (8%).

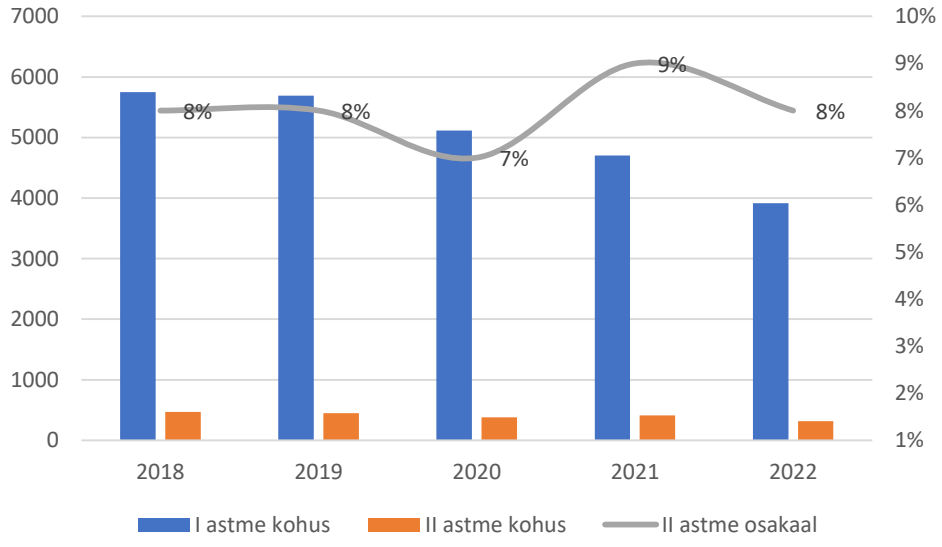

Joonis 2. Lahenduse leidnud kriminaalasjade arv I kohtuastmes ja apellatsioonimenetluses.

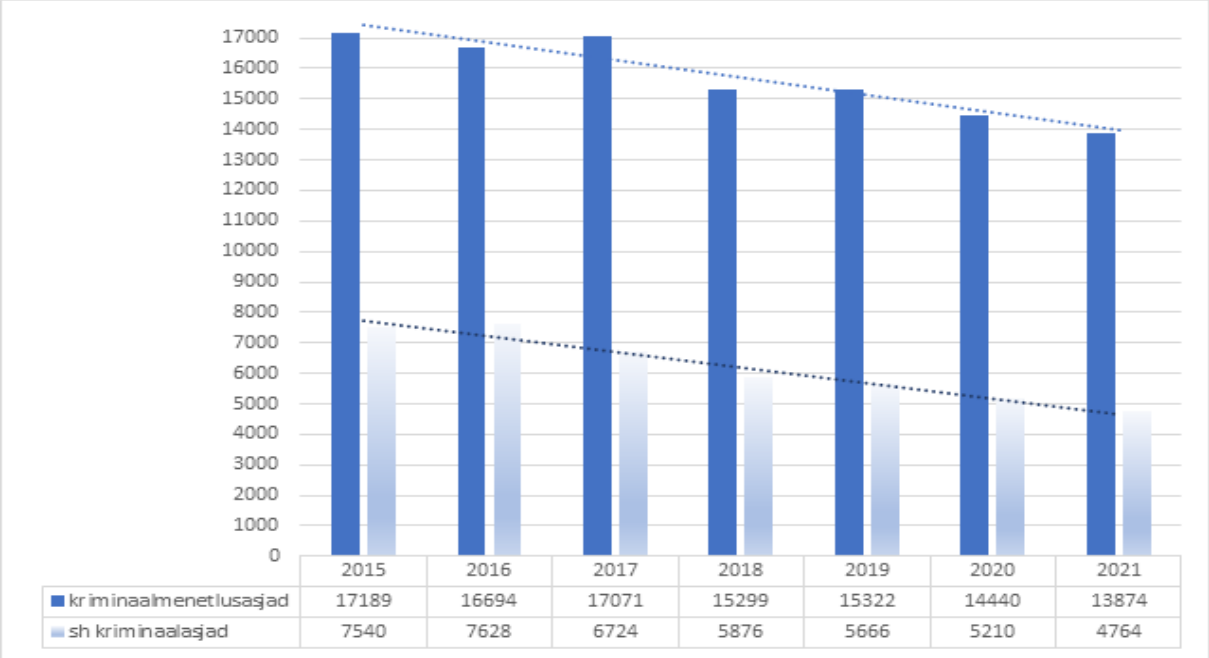

Joonis 3. Perioodil 2015-2021 kohtutesse saadetud kriminaalmenetlusasjad ning eraldi kriminaalasjad[20]

Menetlusliikidest on ajamahukaim üldmenetlus. Üldmenetluses lahendatavais kriminaalasjus on kohtumenetlus lühem kui kohtueelne menetlus. Kohtumenetluse puhul tuleb arvestada, et katkematuse ja viivitamatuse põhimõtte (KrMS-i § 15[1]) kohaselt arutab kohus kohtuasja ühtse tervikuna ning tagab võimalikult kiire lahendini jõudmise. Süüdistusakti ning sisulise kohtumenetluse alguse vahel võib olla isegi kuni üks aasta, kui menetlusosaliste ja kohtu ajagraafik ei võimalda varem katkematult kohtumenetlust pidada. Justiitsministeeriumis 2012. aastal läbiviidud analüüsis leiti, et katkematu kohtumenetlus ei ole pikendanud kohtumenetlust, kuid ei ole ka vähendanud pikaajaliste menetluste osakaalu[21].

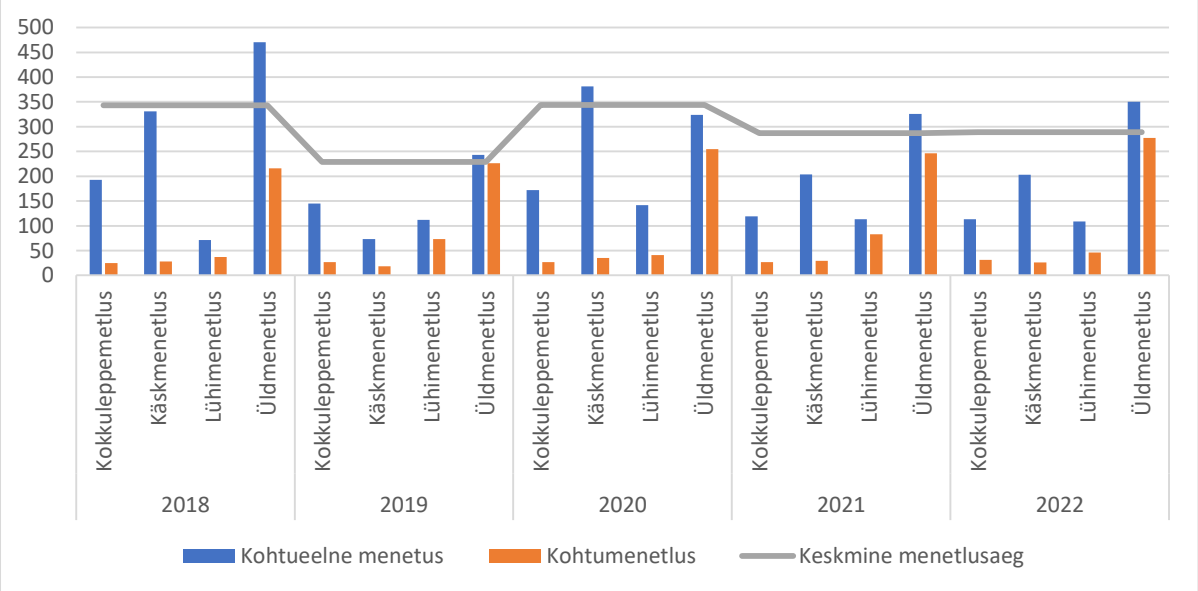

[20] Kohtute menetlusstatistika URL: https://www.kohus.ee/dokumendid-ja-vormid/kohtute-menetlusstatistika 16.01.2023
[21] Klopets, U. Katkematu kriminaalmenetlus. Kriminaalpoliitika analüüs 3/2012

Joonis 4. Kriminaalmenetluse pikkus kohtuotsuse jõustumiseni perioodil 2018-2022

Viimastel neljal aastal ei ole üldmenetlusele kuluv aeg oluliselt kõikunud ning keskmine menetlusaeg kohtueelses ja kohtumenetluses kokku on 587 päeva, millest üle poole moodustab kohtueelne menetlus.

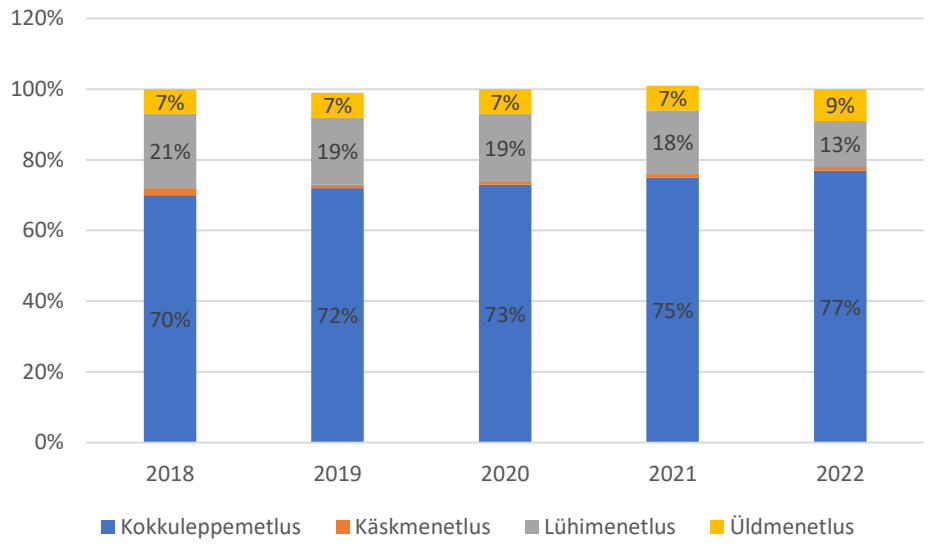

Joonis 5. Erinevate menetlusliikide osakaalud perioodil 2018-2022

Kokkuleppemenetluse, käskmenetluse ja lühimenetluse keskmine kohtumenetluse aeg on 37 päeva ning kohtueelses menetluses 165 päeva.

I astme kohtumenetluses lahendatakse 97,9% kohtuasju kiiremini kui ühe aastaga. 1,7% kohtuasjades kulub lahendi tegemiseks rohkem kui üks aasta ning vaid 0,4% kohtuasjades rohkem kui kaks aastat.

Tabel 1. Üle aasta ja üle kahe aasta kestnud I astme kohtumenetluste osakaal perioodil 2018-2022

	Üle aasta	Üle kahe aasta
2018	1,7%	0,4%
2019	1,6%	0,2%
2020	1,7%	0,6%
2021	1,4%	0,4%
2022	2%	0,4%

Lisaks kriminaalasjadele menetlevad kohtunikud ka muid kriminaalmenetlust puudutavaid asju, millest enamuse moodustavad eeluurimisega seotud asjad ning karistuse täitmisega seotud asjad.

Tabel 2. Muud kohtunike poolt menetletud asjad perioodil 2019-2022

Muud asjad kohtutes	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**	**Muutus**
Eeluurimiskohtuniku asjad	4456	4035	3738	3030	↓32%
Psühhiaatrilise sundravi kohaldamine	64	50	47	47	↓26%

Riigi õigusabi taotlus	131	121	129	100	↓24%
Rahvusvahelise koostöö taotlus	658	768	925	1287	↑96%[22]
Täitmiskohtuniku asi	4341	4369	4270	4007	↓8%
Kokku	**9650**	**9343**	**9109**	**8471**	↓12%

Sarnaselt kriminaalasjade arvu vähenemisele langevad ka muud kriminaalmenetlusasjade arvud. Liigina esineb kõige enam läbiotsimismääruse andmist, mis on viimasel neljal aastal vähenenud 36%. Ka teiste enamesinevate kriminaalmenetlusasjade liikide arv on viimasel neljal aastal vähenenud, rahvusvahelise koostööga seotud taotluste hulk on aga peaaegu kahekordistunud.

Tabel 3. Muude kriminaalmenetlusasjade enamesinenud liigid ja muutus perioodil 2019-2022

	2019	**2020**	**2021**	**2022**	**Muutus**
Läbiotsimine	1622	1406	1519	1043	↓ 36%
Vahi all pidamise tähtaja pikendamine	626	614	542	363	↓ 42%
Vahistamine	1092	1028	868	621	↓ 57%
Vara arestimine	472	451	321	249	↓ 58%
Katseaja pikendamine või täiendavate kohustuste määramine	497	583	586	579	↑ 16%
Muu kohtulahendi täitmisega seotud küsimuste lahendamine	724	805	686	352	↓ 51%
Rahalise karistuse asendamine vangistusega	242	49	248	213	↓ 12%
Süüdimõistetu enne tähtaja lõppemist tingimisi vangistusest vabastamine	1559	1524	1392	1301	↓ 17%
Vangistuse tingimisi kohaldamata jätmise tühistamine ja karistuse täitmisele pööramine	827	895	780	690	↓ 17%
ÜKT tühistamine ja karistuse täitmisele pööramine	104	84	137	201	↑ 93%

Kui prokuröride ja kriminaalasjadega tegelevate advokaatide arv[23] on viimasel viiel aastal suurenenud, siis kriminaalasjadega tegelevate kohtunike arv[24] on vähenenud. Arvestades, et samal perioodil on kohtusse saadetud kriminaalasjade arv vähenenud 29%, ei tohiks kohtunike arvu vähenemine 66-lt 51-le (ca 23%) kriminaalmenetluse pikkusele siiski negatiivset mõju avaldada.

Tabel 4. Menetlejate arv perioodil 2018-2022[25]

[22] Tõus on tekkinud infosüsteemis toimingu registreerimise muudatustest ning sisulist õigusabitaotluste arvu kasvu ei toimunud. Puudutab see eelkõige välisriigi kohtudokumentide kättetoimetamist Eestis.
[23] E-toimiku järgi kriminaalasjades esindanud erinevate advokaatide arv antud ajavahemikus.
[24] Näitab, mitme kohtuniku jagu oli kriminaalasjade lahendamiseks kohtuniku ressurssi, mitte konkreetsete kriminaalasjadega tegelenud kohtunike arvu.
[25] Põhineb Riigiprokuratuurist, kohtute infosüsteemist ja Justiitsministeeriumi justiitshalduspoliitika osakonnast saadud andmetel.

	prokurörid	advokaadid	kohtunikud
2018	169	518	56
2019	166	534	56
2020	176	540	56
2021	176	565	57
2022	181	539	51

Kõigist menetlusliikidest moodustab üldmenetlus maksimaalselt 9% ning nendest omakorda 10% on I astme kohtu menetluses üle ühe aasta (sh 3,6% rohkem kui kaks aastat). Seega on pikad kriminaalmenetlused erandlikud. Pikki menetlusi iseloomustab suurem süüdistatavate ning süütegude arv, samuti on üldjuhul tegemist nö valgekrae kuritegudega, mille menetlemine on ajamahukam ning keerulisem.

Tabel 5. I astme kohtus lahendini jõudnud üldmenetluste keskmine kestus päevades ja süütegude arv sõltuvalt süüdistatavate arvust perioodil 2018-2022

	2022		2021		2020		2019		2018	
Üldmenetlused	**Kestus**	**Süü-teod**	**Kestus**	**Süü-teod**	**Kestus**	**Süü-teod**	**Kestus**	**Süü-teod**	**Kestus**	**Süü-teod**
1 süüdistatav	240	4	213	3	210	3	194	3	180	3
2-5 liikmeline grupp	384	9	400	7	405	8	308	7	284	5
6-9 liikmeline grupp	1388	18	292	12	747	11	450	12	1007	4
10-15 liikmeline grupp			1387	24	776	13	729	14	532	20

5.3. 2017-2021 üldmenetluse kohtuasjade lühiülevaade

Perioodil 2017-2021 arutasid maakohtud üldmenetluses 1973 kohtuasja, millest 193 lahendi saanud I astme kohtuasja kestus oli pikem kui üks aasta, 25 kohtuasja kestus oli pikem kui kaks aastat ning üheksal juhul oli kohtumenetluse pikkus I astmes rohkem kui 2,7 aastat. Kõige pikem üldmenetlus maakohtus kestis pisut üle nelja aasta. Saab öelda, et ca 10% üldmenetluses menetlevate kohtuasjade pikkus I astmes on rohkem kui üks aasta ning 1,3% rohkem kui kaks aastat[26].

193 üle ühe aasta kestnud kohtuasjast juhuvalikuga valitud 15 kohtuasja põhjal saab öelda, et kohtumenetluse ajal kokkulepitud istungitest jäi ära keskmiselt 57%, kuna need kas tühistati või lükati istungi alguses edasi. Ühes kohtumenetluses lükati edasi või tühistati 88% istungitest ning ühes üksnes üks kohtuistung, samal ajal kui toimus 69 istungit (neist 6 korraldava loomuga). Viimase puhul oli tegemist keeruka kohtuasjaga, kus oli 15 süüdistatavat ning enamus süüdistatavaid oli vahistatud. Eelistungi ja

[26] Kuigi nende menetluste sisse jäi ka koroona epideemia algus, siis enamasti ei ole kohtuasja venimine tingitud haigestumistest COVID-19-sse või sellest põhjustatud isolatsiooni kohustusest.

esimese sisulise kohtuistungi keskmine vahe on 198 päeva, sealjuures kõige pikem vahe on 427 päeva. Esimesest sisulisest istungist I astme kohtuotsuse kuulutamiseni kulus keskmiselt 828 päeva.

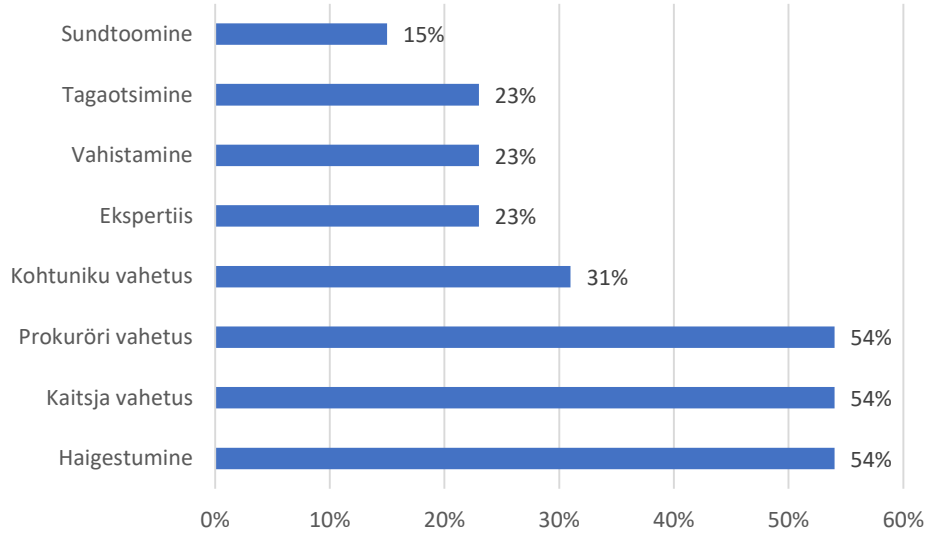

Joonis 6. Sündmuste esinemine valimis olevates kohtuasjades, kõigis vaadeldud kohtumenetlustes esines vähemalt kaks sündmust.

Vaadeldud kohtuasjades oli keskmiselt 7 süüdistatavat, kõige rohkem oli neid 18 ning kõige vähem üks. Näitena saab tuua ühe süüdistatavaga kohtuasja, kus menetlus kestis pea 3,5 aastat ning viimasel kahel aastal süüdistatav kohtusse ei ilmunud. Prokurör tegi selles juhtumis korduvalt taotluse võtta süüdistatav vahi alla, kuid kohtunik seda taotlust ei rahuldanud ning lahendas lõpuks kriminaalasja süüdistatava osavõtuta.

Kohtumenetlust pikendavad eelkõige:

- Kohtuniku, prokuröri ja/või kaitsja vahetus.
- Süüdistavate arv - suurema süüdistatavate hulga puhul esineb näiteks ka menetlusosaliste haigestumisi rohkem, mis teeb keerulisemaks kohtuistungite aegade kokkuleppimise.
- Menetluses läbiviidavad ekspertiisid - ekspertiiside läbiviimise ajal on tavaliselt menetlus peatunud, kuna jätkamiseks on tarvis ekspertiisi tulemusi.
- Süüdistatav hoiab kohtumenetlusest kõrvale.
- Eelistungil kokkulepitud istungiaegadest ei peeta kinni, kuna üks või mitu menetlusosalist puudub.

6. Menetluse pahatahtliku venitamise võtted ja võimalikud vastutegevused

Menetluse venitamise eristamine oma menetluslike õiguste ja volituste heausksest kasutamisest ei ole lihtne: menetluse venitaja enamasti oma pahatahtlikke motiive ei avalda.[27] Kui aga menetluses osaleja kasutab talle seadusega antud võimalusi, võib see paratamatult kaasa tuua menetluse pikenemise olenemata sellest, kas menetlusosaline näeb viivituse põhjustamist eraldi eesmärgina või on tegu lihtsalt kaasneva nähtusega. Viimasel juhul on Euroopa Inimõiguste Kohus leidnud, et menetlusosalisele midagi ette heita ei saa.[28] Kui aga kohus tuvastab, et mõistlik menetlusaeg on möödunud, kuid selle on põhjustanud süüdistatav oma enda käitumisega, siis mõistliku menetlusaja ületamise puhul seadusega ette nähtavaid soodustusi ei rakendata. Riigikohus on lausa leidnud, et süüdistatavate ja kaitsjate „silmatorkavalt obstruktsionistlik ja menetlusõigusi kuritarvitav kaitsetaktika, millega kriminaalasja kohtulik arutamine sisuliselt halvatakse“, on käsitletav süüdistatava loobumisena oma õigusest asja arutamisele mõistliku aja jooksul.[29]

2021. aastal Tartu Ülikoolis kaitstud magistritöö[30] raames tegi Lauriine Kalajas kokku 17 süvaintervjuud kriminaalvaldkonnas praktiseerivate kohtunike, prokuröride ja advokaatidega, milles otsis mh vastust küsimustele, kas üldmenetluses toimub menetluse venitamine, ning kui toimub, siis mil viisil ja millisel eesmärgil.

Intervjueeritud professionaalid ise menetluse venitamist omaks ei võtnud, küll aga (ja eriti just kaitsjad) kinnitasid, et olid olnud tunnistajaks menetluse venitamisele oma ametikaaslaste poolt. Sealjuures leidsid intervjueeritud, et menetluse venitamist tuleb ette nii kohtu, prokuratuuri, kaitsjate kui ka kannatanute poolt. Viimaste puhul usuti, et menetluse venimist põhjustasid nad teadmatusest ja oskamatusest, mitte pahatahtlikult.[31] Intervjueeritud olid ühte meelt, et menetluse venitamine toimub eelkõige suuremate ja mahukamate menetluste puhul, kus on korraga mitmed süüdistatavad ja kus juba kohtueelne menetlus on kestnud väga kaua. Sellisteks menetlusteks peeti eelkõige majandus-, korruptsiooni- või maksukuritegude kriminaalasju. Samuti leiti, et menetlust venitatakse asjades, kus süüdistataval või süüdistatavatel on „palju kaalul“, kusjuures silmas ei peetud mitte karistust ja selle raskust vaid mainekahju. Samuti seondus menetluse venitamine eelkõige varakate süüdistatavatega, kellel on piisavalt raha, et menetlusega „trikitada“ – vahetada kaitsjaid, maksta kinni tunnistajaid jne.[32]

Peamiselt leidsid Kalajase intervjueeritud professionaalid, et menetlust venitavad kaitsjad ning teevad seda sihilikult ning sageli omavahel kooskõlastatult.[33] Menetluse venitamist heideti kohati ette ka prokuröridele ja kohtutele, ent kui kaitsjate puhul peeti peamiseks motiiviks soodsama lõpplahenduse saamist[34], siis prokuratuuri ja kohtunike puhul uskusid intervjueeritud, et menetluse venitamisele tõukas prokuröre soov varjata süüdistustaktikat, aga ka huvi puudumine konkreetse menetluse vastu, viha või vaen konkreetse süüdistatava vastu.[35] Prokurörid ise neid motiive enda ja kolleegide osas eitasid. Kohtu puhul usuti menetluse

[27] Iseenesest võib arutleda ka selle üle, et kas olukorras, kus õigus näeb ette võimaluse isikul vastutusest pääseda lihtsalt seetõttu, et talle vastutuse „välja mõõtmine“ võtab kaua aega, on üldsegi pahatahtlik. Kui kehtiv õigus menetlusaja mingist piirist üle minekule omistab sellise tagajärje, et menetlus tuleb nt üldsegi lõpetada ilma isikut karistamata, siis on ju seesugune otsustus samuti riigi õiguspoliitiline valik ning puudub põhjus menetluses osalejatele ette heita, et nad sellise võimalusega oma tegevuste valikul arvestavad.
[28] Vt nt *Eckle v. Germany*, 8130/78 (1982), p 82; *McFarlane v. Ireland*, 31333/06 (2010), p 148; *Solovyevy v. Russia*, 918/02 (2012), p 147.
[29] RKKKo 3-1-1-81-11, p 19.
[30] Lauriine Kalajas. Mõistik menetlusaeg ja kriminaalmenetluse venitamine üldmenetluses. TÜ magistritöö, 2021 (http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/72987/kalajas_lauriine.pdf?sequence=1&isAllowed=y).
[31] Kalajas, viide 30, lk 36.
[32] Kalajas, viide 30, lk 37.
[33] Kalajas, viide 30, lk 39.
[34] Intervjuudes toodi esile näiteks võimalust karistuse kandmist edasi lükata, kriminaalasja ajas devalveerumise tõttu kergem karistus saada, saavutada menetluse lõpetamine aegumise või mõistliku menetlusaja möödumise tõttu, kohtu ja prokuratuuri survestamine ja neis frustratsiooni tekitamine, suurema honorari saamine pikema menetluse eest, asjaolude muutumise ootamine (nt süü tõendamine läheb keerulisemaks, kuna tunnistajatel mälu tuhmub või tunnistajad surevad ära) ja vahi all pidamise aja venitamine ebaproportsionaalselt pikaks ning süüdistatava vahi alt vabastamine - Kalajas, viide 30, lk 61.
[35] Kalajas, viide 30, lk 66.

venitamise taga olevat lihtsalt kohtu puudulik istungijuhtimise ja menetluse ohjamise võimekus, mille kohtunikest intervjueeritud kirjutasid seaduse puudulikkuse arvele – menetlusseadustik ei andvat neile piisavalt hoobasid menetluse ohjamiseks.[36]

Intervjuude põhjal juhtis ka Kalajas tähelepanu, et menetluse venimise ja venitamise problemaatika seadusandlike hoobadega reguleerimisse tuleks suhtuda äärmise ettevaatusega: „Nii intervjueeritud kohtunikud, prokurörid kui ka advokaadid nentisid, et piir menetlusõiguste kasutamise ja pahatahtliku kasutamise, sealhulgas venitamise vahel ei ole objektiivsete kriteeriumide alusel tuvastatav. Mitmed intervjueeritud, eelkõige kohtunikud, tunnistasid, et menetluse venitamise olemasolu kindlakstegemisel lähtuvad nad oma intuitsioonist ja sisetundest.“ Samuti olid nii intervjueeritud kohtunikud kui prokurörid tunnistanud just seda, mida kaitsjadki kurtsid – et kaitsjate ja süüdistatavate taotlustesse ja käitumisse suhtutakse vähemalt aeg-ajalt eelarvamuslikult ning kaitsja taotlused loetakse menetluse venitamise katseteks ilma põhjalikuma süvenemiseta.[37]

Menetluse venitamise võtteid on kirjeldatud näiteks Tartu Ringkonnakohtu määrustes kohtuasjas 1-15-6497, kus kaitsjad koostöös süüdistatavatega kasutasid korraga mitmeid erinevaid menetluse venitamise taktikaid: väitsid, et neil pole aega menetluses osaleda ja taotlesid istungite edasilükkamist; jätsid korduvalt istungitele ilmumata nii põhjusega kui ilma; süüdistatavad vahetasid korduvalt viimasel hetkel välja kaitsjaid ja segasid prokuratuuri toiminguid kirjalike tõendite esitamisel (nt väites, et ei suuda leida prokuröri nimetatud tõendeid, palusid neid korrata, kirjeldasid võimalikke avaldamise viise, vaidlesid vastu prokuröri tõendite avaldamise viisile) ning rikkusid kohtuistungil korda. Ühele menetluses osalenud kaitsjale määrati tema käitumise eest advokatuuri aukohtu poolt ka distsiplinaarkaristus. Samuti on menetluse venitamise meetodeid kirjeldatud Riigikohtu lahendis kohtuasjas 3-1-1-43-10, kus süüdistatav ja kaitsja esitasid erinevaid asjakohatuid taotlusi silmatorkavalt aeganõudval viisil, taotlesid erinevate ajamahukate menetlustoimingute tegemist ja kulutasid ühe tunnistaja ristküsitluseks 10.5 istungipäeva, esitades sealjuures hulganisti korduvaid ja asjassepuutumatuid küsimusi.

Lauriine Kalajas on esitanud oma uurimuses intervjuude pinnalt järgmise loetelu peamistest menetluse venitamisel kaitsjate ja süüdistatavate poolt kasutatavatest võtetest:

- kaitsja väidab, et tal ei ole aega istungitel osaleda, ehkki tegelikult tal on kalender vaba;
- süüdistatav hoiab põhjuseta kohtuistungitele tulemisest kõrvale;
- süüdistatav või kaitsja võtab haiguslehe enda või oma lapse haiguse tõttu;
- süüdistatav jätab enne kohtuistungit nimelt võtmata ravimid, mis tagaksid tema piisavalt hea tervise kohtuistungil osalemiseks;
- süüdistatav vahetab viimasel hetkel kaitsjat;
- kaitsja esitab korduvaid sisutühje taotlusi;
- kaitsja või kaitsjad võtavad liiga pikalt sõna;
- süüdistatav loobub viimasel hetkel kokkuleppe- või lühimenetlusest;
- kaitsja soovitab süüdistataval minna lühi- või kokkuleppemenetluse asemel üldmenetlusse ja süüdistatav nõuabki üldmenetlust;
- kaitseaktil on halb kvaliteet.[38]

Prokuröride puhul on esile toodud järgmisi tegevusi, mis menetluse venimist põhjustavad:

- prokurör ei lase kaitsjal kogu materjaliga tutvuda või ei anna süüdistatavale ja kaitsjale üle õigustavaid tõendeid;
- prokurör ei märgi pikkades dokumentides ära, mis osa täpselt tõendina kasutada soovitakse ehk „scrollimine“ kohtusaalis;
- prokurör esitab asjasse mittepuutuvaid tõendeid;
- prokurör soovib asja lahendada ühes suures menetluses, kuigi mõistlikum oleks kriminaalasjad eraldada ja lahendada eraldi menetlustes;

[36] Kalajas, viide 30, lk 57.
[37] Kalajas, viide 30, lk 69.
[38] Kalajas, viide 30, lk 39.

- konkreetsel prokuröril ei ole aega ja prokuratuur ei määra asendusprokuröri.[39]

Menetluse venimise ja venitamise küsimusi uuriti ka Harju MK esimehe kohustuste täitmise järelevalve aruandes.[40] Aruande kohaselt on peamisteks menetluse venimist põhjustavateks teguriteks kaitsjate ja süüdistatavate sihilik venitamistaktika (korduvad põhjendamatud taotlused, kaitsjate vahetamine, puudulik planeerimine), ebapiisav eelmenetlus (sh nii puudulik planeerimine poolte poolt, vastaspoole eest tõendite varjamine kui kohtuniku poolt ebapiisav menetluse ohjamine, mh ei võimalda seadus piiritleda vaidlusaluste küsimuste ringi, et kohtulikku arutamist täpsemalt fokusseerida) kui ka ressursipuudus (kohtunike ring, kes saab asja arutada, on tänu eeluurimiskohtuniku kohustuste täitmisele ahenenud ja kriminaalasjadega tegelevate kaitsjate arv on piiratud, mistõttu on kalendrikonfliktid kerged tekkima). Aruandes leiti, et lisaks menetluse pahatahtliku venitamise võimaluste seadusandlikule vähendamisele on mahukate kriminaalasjade menetluse kiirendamiseks võimalik ja vajalik teha ka mõningaid töökorralduslikke samme. Aruandes on esitatud ka nimekiri soovitustest, mis järelevalvekomisjoni arvates võiksid aidata kohtumenetlust sujuvamaks muuta.

Lisaks on käesoleva analüüsi koostamise käigus tuvastatud veel erinevaid probleeme, mis ei tingi ega soodusta otseselt menetlusosaliste poolt menetluse pahatahtlikku venitamist, kuid toovad menetluses kaasa õigustamatut ajakulu ja põhjustavad vaidlusi.

Alljärgnevalt on analüüsitud võimalusi menetluse pahatahtliku venitamise tüüpiliste võtetega tegelemiseks.

6.1. Taotlus kohtuistungi edasilükkamiseks seoses kaitsja või süüdistatava haigestumisega

Süüdistatava õigus oma kriminaalasja kohtuistungil osaleda on keskseks osaks õigusest õiglasele menetlusele ning EIK on rõhutanud just õigust efektiivsele osalemisele.[41] Nii näeb ka KrMS § 269 lg 1 ette, et üldreeglina arutatakse kriminaalasja süüdistatava osavõtul ning süüdistatava ilmumata jäämisel lükatakse kohtulik arutamine edasi. Sama paragrahvi lg-s 2 sätestatud erandlikud võimalused asja arutada ilma süüdistatava osaluseta võib suures plaanis kokku võtta selliselt, et süüdistatava osaluseta saab kriminaalasja arutada üksnes siis, kui süüdistatav kas sõnaselgelt või konkludentselt on oma osavõtuõigusest loobunud (näiteks rikub korda ja eemaldatakse saalist või on kutse kätte saanud, aga hoidub menetlusest kõrvale). Erandiks selles nimekirjas on p-s 4 sätestatu, mille kohaselt saab kohus ka süüdistatava nõusolekuta määrata, et süüdistatav osaleb istungil video vahendusel, kui tema kohtusse toimetamine on raskendatud ja kohus on veendunud, et süüdistatava osalemine video vahendusel ei riku süüdistatava kaitseõigust. Süüdistatava osalemine kohtuistungil ei teeni üksnes süüdistatava enda huve, vaid on ka osa kohtuistungi pedagoogilisest funktsioonist, kus süüdistatav protsessi käigus seatakse silmitsi tema poolt tehtuga ning selle tagajärgedega. Teadusuuringud osutavad, et see on väga oluline, et süüdlane mõistaks paremini, miks tema tegu oli lubamatu ja väärib karistust.[42]

Nagu süüdistatava põhiõiguseks on efektiivne osalemine oma kriminaalasja arutamisel, on PS § 21 kohaselt süüdistatava põhiõiguseks ka kaitseõigus, sh õigus endale meelepärane kaitsja valida[43] ja saada kaitsjalt abi mh ka kohtuliku arutamise ajal. Seetõttu näeb KrMS § 270 lg 2 ilma valikuvõimaluseta ette, et kaitsja ilmumata jäämise korral lükatakse asja arutamine edasi.

Need süüdistatava õigused – õigus kohtulikust arutamisest efektiivselt osa võtta ning õigus kaitsja abile – on läänemaise õiglase kohtupidamise tugisambad ja aitavad kaasa mitte üksnes sellele, et kohtumenetlus näeks aus välja, vaid on ka instrumentaalse tähendusega selleks, et kohtumenetlus pakuks süüdistatavale

[39] Kalajas, viide 30, lk 51.
[40] Harju Maakohtu esimehe kohustuste täitmise järelevalve aruanne. Justiitsministeerium, 2020 (https://www.just.ee/sites/www.just.ee/files/news-related-files/harju_mk_esimehe_jarelevalve_aruanne.pdf).
[41] *Murtazaliyeva v. Russia,* 36658/05 (2018).
[42] Vt H. Marciano et al., Overt vs. Covert speed cameras in combination with delayed vs. Immediate feedback to the offender, 79 Accid. Anal. Prev. 231 (2015).
[43] Vt ka EIKo *Dvorski v. Croatia,* 25703/11 (2015).

reaalset võimalust end esitatud süüdistuste vastu kaitsta ning seeläbi ka üksiti väärlahendite tõenäosust vähendada.

Reeglina ei ole haigestumine haigestunu enda kontrolli all ning tabab inimest ebameeldiva ootamatusena. Haigestumise kui kohtumenetluses osalemise mõjuva takistuse puhul on peamisi küsimusi kolm.

Esmalt pole kõik haigestumised ja vigastused sellised, mis tegelikult kohtuistungil osalemist segavad. Näiteks paranev luumurd või lõikehaav sõrmes võib küll sideme või lahase tõttu tekitada ebamugavust, kuid reeglina valu ega muid vaevusi ei põhjusta ja objektiivselt häirib kohtuistungist efektiivset osavõttu suhteliselt vähe. Teisalt jälle on selge, et palavikuga kulgev viirushaigus kohtuistungil osalemisega pigem kokku ei sobi – seda nii nakkusohu kui haige inimese halva enesetunde tõttu.

Teine küsimus on, kas isikul ka päriselt on/oli haigus, mille põdemist ta väidab. Nii esimest kui teist küsimust lahendatakse KrMS § 170 lg 4 kohaselt vormikohase tõendi esitamisega. Tervise- ja tööministri 26.01.2016 määrusega nr 5[44] on sätestatud, et tõendina käsitletakse väljavõtet tervisekaardist, haigusloo epikriisi, patsiendikaardi osa, kiirabikaarti […] või muud terviseseisundit kirjeldavat asjakohast dokumenti või selle osa. Teisisõnu, tegelikult ei ole minister oma määrusega tõendile vormi kehtestanud, ent dokument, mis tõendina esitatakse, peab sisaldama isiku terviseseisundi kirjeldust ning kohus selle põhjal hindab, kas tegu on sellise „raske haigestumisega, mis ei võimalda isikul ilmuda menetleja juurde“ (KrMS § 170 lg 2 p 3) ehk ilmumata jäämise mõjuva põhjusega. Seadus nõuab välja kutsutult ilmumise takistusest viivitamatut teavitamist ning ka mõjuva põhjuse tõendamise kohustus on ilmumata jäänud isikul. Kui kohtu hinnangul ei olnud ilmumata jäämine põhjendatud, annab KrMS § 173 lg 3 koosmõjus § 176 lg 1 p-ga 1 võimaluse jätta istungi edasilükkamisest põhjustatud kulud istungi edasilükkamise põhjustanud menetlusosalise kanda ning määrata ilmumata jäänule trahvi kuni 3200 eurot või kuni 5 päeva aresti. Murekohti on siin kaks: esmalt on kohtunike ja prokuröride sõnutsi aeg-ajalt tekkinud kahtlus, et hoolimata vastupidist kinnitavatest arstitõenditest süüdistatav või tema kaitsja siiski ei olnud (nii raskelt) haiged, et poleks saanud kohtusse ilmuda. Lauriine Kalajase intervjueeritud kohtunikud näiteks nentisid, et perearstidelt on haiguslehti ja arstitõendeid saada lihtne ning sageli pole perearstil ka endal tegelikult objektiivselt võimalik veenduda, et isikul kurdetud tervisehäda (nt mingi valu) ka päriselt esineb.[45] Samuti on perearstid tõendeid väljastanud (eriti respiratoorsete viiruste puhul) patsiendi seisundis vahetult veendumata.[46] Kalajase uurimusest ei nähtu, nagu oleks kohtunikel andmeid konkreetsete kohtule väljastamiseks antud tõendite kohta, milles arstid teadvalt valet oleksid kinnitanud. Küll aga on kohtunike sõnutsi probleemiks kohati see, et arstitõendid tegelikult terviseseisundit ei kirjelda isegi diagnoosi tasemel, vaid sisaldavad lihtsalt järeldust stiilis „ei saa kohtuistungil osaleda“. Selgesti ei vasta tõendi niisugune formuleering ka ülalviidatud määruse nõuetele.

Eraldi kategooria moodustavad need juhtumid, kus süüdistataval on krooniline haigus, mille ägenemise vältimiseks tuleb regulaarselt ravimeid tarvitada. Kohtunikud on kirjeldanud olukordi, kus sellised süüdistatavad on teadlikult kohtuistungi päeval ravimid, nt vererõhuravimid võtmata jätnud ning sellega esile kutsunud oma seisundi halvenemise, mis omakorda siis põhjustab kohtuistungi edasilükkamise.

Olukorras, kus kahtlust isiku haigestumises pole ning kohtu hinnangul on isiku terviseseisund selline, et ei võimalda tal efektiivselt kohtulikul arutamisel osaleda, tuleb nentida, et täiendavatest seadusandlikest meetmetest oleks viivituste vältimisel vähe abi. Kehtiv KrMS § 269 lg 3 juba võimaldab pidevalt haige oleva süüdistatava osas menetluse eraldada, et ülejäänud süüdistatavate suhtes saaks menetlus mõistliku ajaga läbi viidud; samuti on KrMS § 44[1] lg 2 kohaselt võimalik kaitsja asemele määrata asenduskaitsja, kui kaitsja ei saa ilmuda kohtuistungile üldmenetluse asjas, milles ta on võtnud endale kaitsekohustuse, ja ta ei ole nimetanud endale asenduskaitsjat. Kas konkreetne terviseseisund takistab isikul efektiivselt kohtuistungil osaleda, on õiguslik küsimus, mida kohus hindab igal konkreetsel juhul.

Probleemsete arstitõendite osas tuleks kohtutel võtta senisest rangem joon ja nõuda, et tõendid vastaksid määruse nõuetele, st sisaldaksid terviseseisundi kirjeldust, mis annaks kohtule võimaluse hinnata, kas isiku haigus on selline, mis takistab tal kohtusse ilmuda või mitte. Tuleb aga tunnistada, et arsti poolt sisuliselt ebaõige tõendi väljastamine, nagu ka muude sisult valede dokumentide produtseerimine ja kohtule esitamine, kui see ei vasta KarS § 316 (tõendi kõrvaldamine ja kunstlik loomine) ega KarS § 344 (dokumendi

[44] RT I, 27.01.2016, 11 (https://www.riigiteataja.ee/akt/127012016011).
[45] Kalajas, viide 30, lk 45.
[46] Koroonapandeemia ajal oli see soovitatav tavapraktika, et vältida haigete käimist perearstikeskustes.

võltsimine) kuriteokoosseisule, ei ole ei protsessuaalse sanktsiooniga ega kriminaalkorras karistatav. Võimalik, et kohtule valeandmete esitamine peaks olema eraldi märgitud KrMS-s ühena neist tegudest, mille eest on ette nähtud protsessuaalse sanktsiooni rakendamine. See oleks ka kooskõlas teiste riikide praktikaga, kus kohtu võimkond kohtu töö takistajatega tegelemisel laieneb tavaliselt ka kohtu eksitamisele.

Puutuvalt süüdistatava enda tahtlikusse tegevusse oma terviseseisundi halvendamisel, on kohtul KrMS § 269 lg 2 p 3 sätestatud tingimuste esinemisel võimalik kriminaalasja arutada ilma süüdistatava osavõtuta (eeldusel, et kohtu hinnangul saab asja süüdistatavata arutada ja süüdistatav on juba üle kuulatud). See säte lähtub õigustest konkludentse loobumise doktriinist (jättes rohud võtmata, põhjustab süüdistatav ise olukorra, kus ta ei saa menetluses osaleda ja järelikult on loobunud oma õigusest kohtulikul arutamisel osaleda) ning arvestades praktikas tekkinud olukordi, on ikka veel liiga kitsalt sõnastatud. Ka ütluste andmine on nimelt süüdistatava õigus, mitte kohustus (süüdistataval on PS § 22 kohaselt õigus ütluste andmisest keelduda), mistõttu süüdistatava kohtus ülekuulamise toimumine ei peaks olema eeltingimuseks, et end tahtlikult istungil osalemisest välistava süüdistatavata saaks kriminaalasja arutada – seda eriti arvestades, et süüdistatav kuulatakse reeglina üle kriminaalasja kohtuliku uurimise lõpus. Teisisõnu, kehtiv sõnastus võimaldab süüdistataval kuni enda ülekuulamiseni (st sisuliselt kogu kohtuliku uurimise vältel) siiski viia end istungil osalemiseks kõlbmatusse seisundisse ja sellega menetlust takistada. Siin oleks kohane järgmine seadusemuudatus:

KrMS § 269 lg 2 p 3 muudetakse ja sõnastatakse järgmiselt:

„3) on end tahtlikult viinud seisundisse, mis välistab tema osavõtu kohtulikust arutamisest, ning ilma temata on kohtulik arutamine võimalik;“

6.2. Korduv kaitsjate vahetamine

Kahtlustatava ja süüdistatava õigus kasutada kvalifitseeritud õigusabi on õiglase kohtumenetluse üheks tähtsamaks alustalaks.[47] Seejuures on Euroopa Inimõiguste Kohus korduvalt märkinud, et kaitseõigus peab olema praktiline ja efektiivne, mitte illusoorne, ja riigil on kohustus tagada süüdistatavale efektiivne kaitse teostamise võimalus. See viimane tähendab, et riik peab tagama süüdistatavale võimaluse endale kaitsja valida[48] või vajadusel kaitsja määrama.[49] Riigil on ka kohustus sekkuda, kui kaitsja on ilmselgelt oma kohustused lohakile jätnud või kaitsja ebaefektiivsus on toodud piisavalt selgelt kohtu tähelepanu alla.[50] Kuna KrMS § 45 lg 4 sätestab, et kaitsja osavõtt kohtumenetlusest on üldreeglina kohustuslik, tähendab kaitsja puudumine kohtuistungilt kohtuistungi vältimatut edasilükkamist.

Efektiivne kaitseõiguse tagamine ei tähenda aga üksnes seda, et isikule on tagatud võimalus advokaadilt nõu saada – kaitseõiguse osa on Euroopa inimõiguste konventsiooni art 6(3)(b) kohaselt ka piisav aeg kaitse ettevalmistamiseks. Euroopa Inimõiguste Kohus on märkinud, et ehkki kohtuasjad tuleb lahendada kiiresti, ei tohi see tulla menetlusosaliste põhiõiguste arvelt.[51] Kohus on tauninud olukorda, kus süüdistatavale ja tema kaitsjale antakse kaitse ettevalmistamiseks ebamõistlikult lühike tähtaeg,[52] ent samas märkinud, et ka kaitsja peaks konkreetse kohtuasja kiireloomulisust arvestades oma tööd vähemalt osaliselt ümber korraldama.[53]

Kombinatsioonis tähendavad õigus endale kaitsjat valida ning õigus saada piisavalt aega kaitse ettevalmistamiseks seda, et süüdistatavatel on tekkinud võimalus menetlust pahatahtlikult venitada seeläbi, et nad kohtumenetluse käigus kaitsjaid vahetavad või loobuvad enda valitud advokaadi teenetest ning seejärel lasevad endale määrata advokaadi riigi õigusabi korras. Iga kaitsja vahetamine tähendab aga kohe vajadust anda uuele kaitsjale piisavalt aega end kriminaalasja materjalide ja senise menetlusega kurssi viia

[47] *Salduz v. Turkey*, 36391/02 (2008).
[48] Vt nt *Dvorski v. Croatia*, 25703/11 (2015).
[49] Vt *Quaranta v. Switzerland,* 12744/87 (1991).
[50] *Imbrioscia v. Switzerland,* 13972/88 (1993). Sekkumise kohustus on riigil eelkõige riigi õigusabi korras määratud kaitsja ebaefektiivse tegutsemise puhul, kuid erandlikel juhtudel on EIK leidnud riigil lasuvat kohustuse sekkuda ka siis, kui süüdistatava valitud kaitsja ei saa oma kohustuste täitmisega hakkama.
[51] *OAO Neftyanaya Kompaniya Yukos v. Russia*, 14902/04 (2011).
[52] Vt nt *Lambin v. Russia*, 12668/08 (2017) või *Vyerentsov v. Ukraine,* 20372/11 (2013).
[53] *Mattick v. Germany,* 62116/00 (2005).

ning eriti mahukate kriminaalasjade puhul tähendab see märkimisväärset viivitust. Seda, kuidas taolisel viisil menetlust pahatahtlikult venitatakse, on kohtuasjas 1-15-6497 kirjeldanud Tartu Ringkonnakohus[54] ning samale menetluse venitamise viisile on viidatud Harju MK esimehe kohustuste täitmise järelevalve aruandes. Ka Lauriine Kalajase intervjueeritud kohtunikud märkisid, et kaitsjate vahetamine on üks tüüpilistest menetluse venitamise võtetest. Sealjuures, nagu ka haiguse tõttu istungile ilmumata jäämise puhul, ei ole alati üheselt võimalik eristada pahatahtlikku menetluse venitamisele suunatud tegevust kaitsja vahetamisest legitiimse põhjusega. Sellisteks legitiimseteks põhjusteks oleks näiteks menetluse kestmine ettearvatust kauem ning sellega seoses rahaliste vahendite lõppemine või siis vahepeal kaitsja ja kaitsealuse vahel tekkinud leppimatud erimeelsused kaitsetaktika osas. Kaitsjal on ka advokaadieetikast tulenev kohustus loobuda kliendi esindamisest, kui klient esitab advokaadile teadaolevalt võltsitud tõendeid või nõuab advokaadilt seadusevastast või ebaeetilist tegevust.[55] Seejuures, vältimaks kliendi huvide kahjustamist, advokaat tõenäoliselt ei saa kohtule viimati nimetatud kliendisuhte katkestamise põhjuseid avaldada. Kehtiv seadus kaitsja vahetamist keelata ei võimalda, samuti ei ole võimalik kriminaalasja üldmenetluses kohtus asja arutada ilma kaitsja osaluseta. Küll võimaldab seadus kohtul määrata asenduskaitsja.

Kokkuvõtteks saabki seetõttu nentida, et kaitsja vahetamine on kujunenud üheks menetluse venitamise viisiks, mida aga menetlusõiguste heausksest kasutamisest eristada on keeruline ning kohtupraktikas on eristamise aluseks eelkõige kohtu hinnang kogu menetluse senisele käigule ja süüdistatava ja tema kaitsja senisele menetluslikule käitumisele.

Probleemi lahendamiseks on Harju MK esimehe kohustuste täitmise järelevalve aruandes välja pakutud järgmine lahendus:

Juhul, kui süüdistatav lõpetab kaitsja(te)ga lepingu(id) selliselt, et see venitab menetlust, peaks kohtul olema õigus määrata süüdistatavale kaitsja riigi õigusabi korras ja keelata edaspidine kaitsjate vahetamine. Süüdistataval võib küll olla võimalus lepinguline kaitsja palgata, ent too osaleks sel juhul menetluses määratud kaitsja kõrval ning tema menetluses osalemisega seotud kulud jääksid menetluse lõpptulemusest olenemata süüdistatava kanda. Samuti ei lükataks sellisel juhul kohtuistungit edasi põhjusel, et valitud kaitsja ei saa kohtuistungil osaleda või et ta vajab aega kohtuasja materjalidega tutvumiseks.

Selle lahenduse juures on keskse tähtsusega kohtuniku hinnang kaitsja vahetamise või kaitsjaga lepingu lõpetamise eesmärgi kohta ning ohukohaks see, et kohus võib menetluse venitamise katseks lugeda ka seesugust kaitsja vahetamist, mis on tingitud täiesti legitiimsetest põhjustest. Süüdistatavale tema nõusolekuta riigi õigusabi korras advokaadi määramine kujutab endast kahtlemata kaitseõiguse riivet ning selle õigustamiseks peab asja senist kulgu arvestades olema menetluse venitamise eesmärk ilmselge. Samuti kergitab pakutud lahendus küsimuse sellest, kes peaks maksma süüdistatava kahe kaitsja eest, kui lepingulise kaitsja kõrvale määratakse ka advokaat kohtu poolt, ning kuidas lahendada olukorrad, kus määratud kaitsja ja lepinguline kaitsja kaitsetaktikas kokkuleppele ei jõua või kus süüdistatav riigi õigusabi korras määratud advokaadiga usalduslikku kontakti ei saavuta (arvestades, et see advokaat on süüdistatavale määratud kohustuslikus korras riigi poolt, on seesugune konfliktsituatsioon küllaltki realistlik).

Tekkinud probleemide lahendamisel oleks nähtavasti mõistlik selline lahendus, et süüdistatav võib ühe korra kaitsjat vahetada, isegi kui see menetlust viivitab. Edaspidi võib kaitsjat vahetada üksnes juhul, kui see menetluses viivitust ei tekita. Kui kaitsja ei saa korduvalt mõjuva põhjuseta kohale tulla ja asendajat ei määra, peakski kohus määrama asenduskaitsja RÕA korras, kes kaitse üle võtaks ja ka lepingulise kaitsja naasmisel jätkaks kriminaalasja juures. Selliselt juhul arvataks RÕA korras määratud kaitsja tasu menetluskulude hulka ning süüdistatava lepingulise kaitsja tasu oleks käsitatav erikuluna. Kaitsja kutse-eetikast tulenevat kohustust kaitseülesandest loobuda nähtavasti üksnes menetluse kiirendamise eesmärgiga põhjendades ignoreerida ei saa ja kaitsjal peab jääma võimalus käituda eetiliselt isegi siis, kui see toob kaasa viivituse kohtumenetluses. Üheks võimaluseks juhul, kui klient soovib kaitsjast vabaneda seetõttu, et tal on raha lõppenud, võib olla ka kaitsja kohustamine menetluses jätkama RÕA korras kuni uue kaitsja menetlusse jõudmiseni.

[54] Tartu RngK 1-15-6497 (https://www.riigiteataja.ee/kohtulahendid/fail.html?id=262156411), pp 339…376.
[55] Eesti Advokatuuri eetikakoodeks, § 18 lg 1 p 1 (https://advokatuur.ee/est/advokatuur/õigusaktid/eetikakoodeks).

6.3. Korduvad, hilinenud ja pahatahtlikud taotlused

Nii Harju MK esimehe kohustuste täitmise järelevalve aruandes[56] kui Lauriine Kalajase tehtud uurimuses on kohtunikud viidanud, et üheks tavapäraseks menetluse venitamise meetodiks on kujunenud korduvate, hilinenud või lihtsalt teadvalt põhjendamatute taotluste esitamine kaitsjate ja süüdistatavate poolt. Taolisi olukordi on kirjeldatud detailirohkelt ka kohtupraktikas.[57] Taotluste esitamine on iseenesest kriminaalmenetluses menetlusosaliste õigus ning kohtu veenmine ja taotluse põhjendamine kuulub lahutamatult selle juurde. Menetluse pahatahtliku venitamisena on eelkõige käsitatavad sellised olukorrad, kus pool esitab ilmselgelt eduperspektiivita taotluse (nt on kohus sellise taotluse juba varem lahendanud ning menetluslik olukord on jäänud endiseks). Samuti oleks pahatahtliku venitamisena hinnatav see, kui pool esitab oma taotlust põhjendamatult aeganõudval viisil või olulise hilinemisega – näiteks soovib kaitsja aeglaselt ette lugeda 35 lehekülge pika taotluse, mille põhjendused on täis kordusi ja mille oleks saanud saata kirjalikult ka vastaspoolele juba mitu päeva varem. Nüüd on pika teksti läbitöötamiseks vaja aega, selle ettelugemiseks kulub kohtuistungi aega ning kui taotlus esitati viimasel planeeritud istungipäeval, on tõenäoline, et kohus peab kas asja lahendama pealiskaudselt ja süvenemata või tuleb määrata vähemalt üks, aga tõenäolisemalt kolm või neli täiendavat kohtuistungit.

Kehtiv õigus ei anna kohtule võimalust ilmselgelt pahatahtlikke taotlusi jätta sisuliselt läbi vaatamata.[58] Seejuures on näiteks taandamistaotluse läbivaatamiseks kohustuslik kohtukoosseisul teha kohtuistungil vaheaeg ja koostada eraldi määrus nõupidamistoas – ning seda ka juhul, kui taandamistaotlus on korduv ja ilmselgelt põhjendamatu. Samuti puudub kriminaalmenetluses nõue, et taotlused ja vastuväited kohtu või vastaspoole tegevusele tuleks esitada esimesel võimalusel. Analoogne säte on TsMS § 333, mis seob taotluse ja vastuväite õigeaegse esitamise võimalikule menetluslikule rikkumisele tuginemise lubatavusega apellatsioonimenetluses. Samas on Riigikohus juhendanud maakohtuid menetlust aktiivselt ohjama, sh andma pooltele tähtaegu taotluste esitamiseks, vajadusel piirates ka taotluste mahtu.[59] Maakohtud on seda mõningail juhtudel ka teinud.[60]

Lahendus menetlust venitavate taotluste probleemile peaks koosnema kolmest osast:

1) anda kohtule paindlikkus taotlustele reageerimisel, sh jätta korduv taotlus läbi vaatamata;
2) kohustada menetlusosalisi oma taotlusi esitama võimalikult aegsasti;
3) anda kohtule selgesõnaline võimalus seada piiranguid menetlusosaliste poolt menetlusõiguste kuritarvitamise tõkestamiseks seeläbi, et piirata taotluste mahtu ning menetlusosalisele taotluse ettekandmisele kulutatavat aega. Riigikohus on märkinud, et maakohtul on ka kehtiva seaduse kohaselt vajadusel võimalik ja ehk isegi kohustus kohtumenetluse pooltele seada ajalisi piiranguid oma seisukohtade esitamiseks.

Justiitsministeerium on eelnõu 367 SE raames teinud ettepaneku KrMS § 266 muutmiseks järgmises sõnastuses:

paragrahvi 266 lõige 1 muudetakse ja sõnastatakse järgmiselt:

„(1) Kohtuistungit juhib kohtunik, käesoleva seadustiku § 18 lõikes 1 nimetatud kriminaalasjades eesistuja. Kohus tagab ausa kohtumenetluse põhimõtete järgimise ja menetlusosaliste õiguste kaitse ega luba menetlusosalistel kohut eksitada ega menetlusõigusi kuritarvitada. Muu hulgas võib kohtunik:
1) nõuda pooltelt kohtulikul arutamisel tekkinud küsimustes kirjalikke seisukohti, andes nende esitamiseks vajadusel tähtaja ja kehtestades vajadusel mahupiirangu;
2) lahendada poolte korralduslikud ja menetluslikke küsimusi puudutavad taotlused istungit pidamata või istungite vaheajal kirjaliku määrusega, andes pooltele eelnevalt võimaluse oma seisukohti avaldada;
3) seada pooltele ajapiirangu oma seisukohtade ja tõendite esitamiseks, kui on ilmne, et pool venitab menetlust;

[56] Harju MK järelevalve aruanne, viide 40, lk 25.
[57] Vt nt RKKKo 3-1-1-43-10, p 34–46, 3-1-1-81-11 p 2 ja p 19 või Harju MKm 1-17-10573/316.
[58] RKKKm 3-1-1-48-12, p 15.1.
[59] RKKKo 3-1-1-81-11 p 20.2.
[60] Vt nt Harju MK 23.04.2019 määrus kriminaalasjas nr 1-17-10573.

4) määrata, mis ajaks ja mil viisil peab pool teistele kohtumenetluse pooltele tutvumiseks esitama tõendid, mida neile seni tutvustatud ei ole;
5) jätta taotluse, sealhulgas taandamistaotluse läbi vaatamata, kui see on esitatud põhjendamatu viivitusega või kordab juba lahendatud taotlust või vastuväidet ilma, et menetluslik olukord oleks vahepeal oluliselt muutunud."

Täiendavalt oleks vajalik teha taotlustega viivitamise tõkestamiseks veel muudatus, millega KrMS § 15[1] tekst loetakse lõikeks 1 ja paragrahvi täiendatakse lõigetega 2 ja 3 järgmises sõnastuses:

„(2) Kohtumenetluse pool esitab oma taotlused ja vastuväited kohtule esimesel võimalusel.
(3) Kui pool ei esita vastuväidet hiljemalt kohtuistungi lõpus, kus rikkumine toimus, või rikkumisele järgnenud esimeses kohtule esitatud menetlusdokumendis, olgugi et pool teadis või pidi viga teadma, ei saa ta vastuväidet hiljem esitada ega sellele tugineda kohtulahendi peale edasi kaevates."

Sätte eesmärgiks on kohustada kohtumenetluse poolt esitama kõik oma taotlused ja vastuväited kohtu või vastaspoole tegevuse peale kohe, kui vajadus taotluse või vastuväite esitamiseks ilmneb. Vastasel korral ei saa kohus aegsasti korrigeerida võimalikku menetluslikku minetust ja tulemuseks võib olla kohtulahendi tühistamine menetlusõiguse olulise rikkumise tõttu.

Kriminaalmenetluse seadustik ei näe praeguses sõnastuses ette ei taotluse ega vastuväite legaaldefinitsiooni, mistõttu tuleb mõlemat vaadata nende tavapärases tähenduses. Taotlus kujutab endast kohtule suunatud palvet mingi menetlusliku otsustuse või toimingu tegemiseks, vastuväide aga poole kohtule suunatud avaldust, mille sisuks on mittenõustumine kohtu või teiste menetluses osalejate tegevusega ning võimalik ka, et palve kohtul võtta abinõud väidetava rikkumise lõpetamiseks või heastamiseks. Samuti ei kirjuta seadus ette taotluse ega vastuväite vormi, mistõttu on korrektne järeldus, et nii taotlused kui vastuväited saab vastavalt olukorrale esitada nii suulises kui kirjalikus vormis.

Taotluse või vastuväitega viivitamine on mõnel juhul teadlik taktika, mille eesmärgiks on menetluses vastaspoole üllatamine. Seesuguste üllatuste õigustamiseks viidatakse kohtumenetluse võistlevusele, ent võistlev menetlus ei kätke endas ei õigust vastaspoolt üllatada ega õigust menetluses tõrkeid ja viivitusi põhjustada. Seetõttu pannaksegi siin pooltele kohustus oma võimalikud taotlused ja vastuväited kohtule esitada esimesel võimalusel, et probleemid saaks aegsasti lahendatud. Kui näiteks poole arvates vastaspool rikub menetlusõigust tunnistajat küsitledes, siis tuleb vigasele küsimusele reageerida kohe, kui see on kõlanud ja veel enne, kui sellele on vastatud. On poolel ilmnenud vajadus esitada tõendeid, mida pole korra kohaselt üles antud (olgu siis KrMS § 286[1] või KrMS § 297 alusel), tuleks ka see taotlus kohtule esitada võimalikult varakult, et kohus saaks teha korraldused tõendi vastaspoolele tutvustamise kohta ja otsustada, kas tõendit saab esitada või mitte, et siis poolel omakorda oleks piisavalt aega organiseerida tõendi esitamine (nt tunnistajale kutse edastada). Ka taandamisavaldus tuleb esitada kohe, kui taandamisalusest teada saadakse, mitte aga lastes kohtunikul veel hulk aega menetlust juhtida ja siis põhjendatud taandamisavaldusega tekitada olukorda, kus suur hulk tööd on tühja läinud. Peaks aga vastuväite või taotluse esitamise põhjus ilmnema väljaspool kohtuistungit, on poolel võimalus oma taotlus või vastuväide kohtule esitada mõistliku aja jooksul kirjalikult. See annab omakorda kohtule võimaluse taotlusele reageerida veel enne, kui järgmiseks istungiks kokku saadakse.

Sanktsiooniks vastuväidete ja taotlustega viivitamise eest peaks kohtul olema õigus jätta põhjendamatult hilja esitatud taotlused ja vastuväited läbi vaatamata ning piirata hilisemat tuginemist võimalikele menetlusvigadele. See muidugi ei tähenda, et kui kohus on pooltele nt andnud korralduse, et taotlused, mis ei puuduta vahetult käimasolevat menetlustoimingut, tuleb esitada järgmise päeva hommikul, siis oleks pool kohtu korraldust täites oma taotlusega hiljaks jäänud, kui tegelikult oli taotluse asjaolu tal ka eelmisel päeval teada. Seega, kui kohus on andnud mingi täiendava tähaja (nt homme hommikul), siis ei saa poolele ette heita, et ta ei esitanud seda varem. Siis tulebki esimeseks võimaluseks lugeda seda, mille kohus tähtajaks määras. Samuti ei väära siin sätestatu ringkonnakohtu õigust kohtulahend olulise menetlusrikkumise korral tühistada apellatsioonist sõltumatult. Käesoleva sättega samatoimelised sätted on ka TsMS-s olemas: TsMS § 329 lg 1 ja § 333.

6.4. Menetluse venitamine menetlusliikide valimise teel

Üheks menetluse venitamise viisiks on kujunenud ka menetlusliikide vahel laveerimine. Kehtiv KrMS sätestab, et kui poolte vahel puudub teistsugune kokkulepe või kohus ei ole nõus lihtmenetlust rakendama, siis lahendatakse kriminaalasi üldmenetluses – menetlusliigis, mis on ette nähtud nii õiguslike kui faktivaidluste lahendamiseks. Võimaldamaks pooltel ka üldmenetluse alustamise järel kriminaalasi kokkuleppemenetluses lahendada, näeb KrMS § 239 lg 3 ette võimaluse alustada kokkuleppemenetlust ka siis, kui asi on üldmenetluses kohtus arutamisel, kuid kohtulik uurimine ei ole veel lõppenuks kuulutatud. Samuti on KrMS § 233 lg 1^1 kohaselt võimalik enne üldmenetluses kohtuliku uurimise alustamist asi üldmenetlusest lühimenetlusse suunata.

Samas on mõlema menetlusliigi puhul kohtule antud sisuliselt piiramatu diskretsioon kriminaalasja lihtmenetluses läbivaatamisest keelduda ja siiski üldmenetluses läbivaatamiseks prokuratuurile tagastada.[61] Samuti on kokkuleppemenetluses süüdistataval võimalik kokkuleppest loobuda ning lühimenetluses kuni kohtuliku uurimise lõpuni loobuda ka lühimenetluse kohaldamise taotlusest. Mõlemal juhul tuleb kohtul taas teha määrus kriminaalasja tagastamiseks prokuratuurile. Kuna nii lühimenetluses kui kokkuleppemenetluses lahendab kohus kriminaalasja kriminaaltoimiku materjalide põhjal, on olukorras, kus kriminaalasi on esmalt kohtusse saadetud lihtmenetluses menetlemiseks, seejärel tuleb aga siiski läbi vaadata üldmenetluses, sagedasti vajalik ka vahetada asja arutavat kohtunikku, et mitte rikkuda üldmenetluses kehtivat nn kahe toimiku põhimõtet. Kahe toimiku põhimõte on oluline, tagamaks seda, et kohus teeks otsuse vaid vahetult uuritud ja võimalikult esmaste tõendite põhjal. Kui menetlusliigi vahetus toimub asja arutamise algfaasis, ei tekita see suuri probleeme. Samuti ei ole menetluse venitamise seisukohalt aktuaalne olukord, kus süüdistatav küll pärast pikka üldmenetlust lõpuks nõustub kokkuleppega, ent kriminaalasja arutanud kohtunik siiski leiab pärast kriminaaltoimikuga tutvumist, et ta kokkuleppemenetluse kohaldamisega ei nõustu, kuivõrd kohtuniku selline otsustus ei ole süüdistatava kontrolli all. Probleemne on eelkõige olukord, kus kohus alustab kriminaalasja lahendamist lühimenetluses ning süüdistatav loobub lühimenetluse taotlusest pärast seda, kui kohus on enamuse tõendeid vastu võtnud, kuid kohtulik uurimine pole veel lõppenuks kuulutatud. See tähendab kohtuniku vahetumist, aga kohtuasjades, kus kohtueelses menetluses vahi all pidamise tähtaeg on lõppenud, tähendab selline viimasel hetkel loobumine üksiti seda, et vahi all viibiv süüdistatav vabaneb. Kui ületatud on ka maksimaalne vahi all pidamise tähtaeg, siis puudub prokuratuuril võimalus isegi vahistamisaluse jätkuval olemasolul taotleda isiku vahi all pidamise pikendamist kriminaalasja üldmenetluses kohtusse saatmiseni.

Lahenduseks on siin kolm seadusemuudatust, mis võtavad süüdistatavalt motivatsiooni ja võimaluse lühimenetluse taotlusest hilise loobumisega menetlust venitada, endale sobivat kohtunikku hankida ja vahi alt pääseda:

Esiteks tuleks KrMS § 234 lg 5 esimene lause muuta ja sõnastada järgmiselt:

„(5) Süüdistatav ja prokuratuur võivad lühimenetluse kohaldamise taotlusest loobuda kuni tõendite uurimise alustamiseni.“

Selle muudatusega välditakse olukorda, kus kohtunik on juba kriminaaltoimikuga tutvunud ajaks, mil süüdistatav otsustab lühimenetlusest loobuda. Nii saab menetlust jätkata sama kohtunik ning välditakse protsessuaalse trikitamise abil kohtuniku vahetamist ning ajaraiskamist protsessiosaliste poolt. Kohtul on endiselt kohustus veenduda, et süüdistatava taotlus lühimenetlust kohaldada on vabatahtlik ja informeeritud, samuti jääb kohtule võimalus kriminaaltoimikuga tutvumise järel kriminaalasi prokuratuurile tagastada, kui peaks selguma, et asja siiski lühimenetluses lahendada ei saa. Kuna kohtulik uurimine hõlmab KrMS § 237 kohaselt ka poolte peetavaid avakõnesid, tuleks sõnastuses teha täpsustus, et süüdistataval oleks võimalik lühimenetluse juurde jäämine otsustada pärast seda, kui on prokuröri avakõne ära kuulanud, et vältida möödarääkimisi ja üllatusi.

Teiseks tuleks KrMS § 237 lg 5 tunnistada kehtetuks.

[61] RKKKm 1-17-11509, p 6.

Selle muudatuse lähtekoht on lühimenetluse üldine kontseptsioon: kriminaalasja lahendamine kriminaaltoimiku materjalide pinnalt. Kehtiv regulatsioon annab võimaluse süüdistataval anda kohtus ristküsitlusel ütlusi, sellega üllatada vastaspoolt ja kohut ning lühimenetluse pahatahtlikult võimatuks muuta, kuivõrd nüüd võiks kohtul olla potentsiaalselt kaks samast allikast pärit vastandliku sisuga tõendit. Maakohtud on varmad seesuguse olukorra tekkimisel kriminaalasja prokuratuurile tagastama. Olukorras, kus kriminaaltoimiku sisu on süüdistatavale ja kaitsjale enne kohtulikku arutamist kättesaadav ja süüdistataval on olnud võimalus anda ütlusi talle esitatud kahtlustuse kohta, puudub mõistlik põhjendus, miks süüdistataval peaks olema võimalus muidu toimiku materjalide pinnal toimuvas protsessis vahetult ütlusi anda. Muudele kohtumenetluse pooltele pole seadus sellist võimalust kunagi ette näinud. Seetõttu ongi lühimenetluse olemusega paremini kooskõlas selline regulatsioon, kus süüdistatav lühimenetluses ristküsitlusel ütlusi anda ei saa. Kui süüdistatav ei ole rahul sellega, kuidas tema kohtueelsel menetlusel antud ütlused on dokumenteeritud kriminaaltoimikus, ei peaks ta lühimenetlust taotlema. Samuti jääb süüdistatavale ka lühimenetluses võimalus kohtu poole pöörduda viimases sõnas.

Kolmandaks tuleks KrMS § 238 muuta ja sõnastada järgmiselt:

„**§ 238. Kohtulahend lühimenetluses**
(1) Kohus teeb nõupidamistoas ühe järgmistest lahenditest:
1) mõistab süüdistatava kohtuotsusega süüdi või õigeks
2) lõpetab määrusega kriminaalmenetluse, kui ilmnevad käesoleva seadustiku § 199 lõike 1 punktides 2–6 loetletud alused;
3) tagastab määrusega kriminaaltoimiku prokuratuurile ja annab süüdistatava üldmenetluses kohtu alla, kui puuduvad lühimenetluse kohaldamise alused või kriminaaltoimiku materjalid ei ole piisavad kriminaalasja lahendamiseks üldmenetluses
(2) Süüdimõistvat kohtuotsust lühimenetluses tehes vähendab kohus pärast kõigi kuriteo asjaolude kaalumist süüdistatavale mõistetavat põhikaristust ühe kolmandiku võrra. Mõistes karistust karistusseadustiku § 64 järgi, vähendatakse süüdistatavale mõistetavat liitkaristust ühe kolmandiku võrra.“

See muudatus aitab üle saada olulisest probleemist: kui mingil põhjusel lühimenetlust siiski ei õnnestu kohaldada, kukuks praegu kehtiva seaduse järgi kriminaalasi kohtu menetlusest välja ja see tähendaks üksiti ka vahi all viibiva süüdistatava vahi alt vabanemist (võimalik, et isegi siis, kui tal veel kohtueelse vahistamise määruse järgi vahi all pidamise aega järel on). Seda kasutavad süüdistatavad sagedasti ära ning kuna ka prokuröridele on see oht teada, siis praegu lühimenetlust lihtsalt vahi all viibivate süüdistatavatega asjades välditakse. Muudatuse tulemusena jääks kriminaalasi endiselt kohtu menetlusse ja seega jääks kehtima ka tõkend, mille kohus isikut kohtu alla andes määras. Kui kohtunik on kriminaaltoimikuga jõudnud tutvuda, tuleks tal ilmselt taanduda ja kriminaalasja lahendaks üldmenetluses teine kohtunik.

Lühimenetluse kasutusala on KrMS § 233 lg 2 kohaselt küllaltki lai, ent statistika osutab, et seda menetlusliiki kasutati 2022. aastal reaalselt vaid ca 13% kriminaalmenetlustest. Prokurörid on avaldanud ühe põhjuse, mida lühimenetluse regulatsiooni kujundades ilmselt ei soovitud lühimenetluse vähendamiseks kasutada: KrMS § 318 lg 3 p 2 kohaselt ei saa prokuratuur esitada apellatsiooni lühimenetluses tehtud süüdimõistva kohtuotsuse peale. Selle sätte kohaselt ei ole prokuratuuril võimalik edasi kaevata ei ilmselgelt ebakohase karistuse peale ega ka juhul, kui kohus on süüdistatava küll süüdi mõistnud, kuid kuriteo oluliselt kergemaks ümber kvalifitseerinud. Prokuröride sõnutsi on korduvalt ette tulnud olukordi, kus kohus on lühimenetluses mõistnud süüdistatava põhjendamatult süüdi kergema kvalifikatsiooni järgi ja karistanud miinimummääras või miinimumilähedases määras, millest KrMS § 238 lg 2 järgi veel maha arvestanud 1/3 ning teinud otsuse ilma põhjendava osata. Lahenduseks oleks KrMS § 318 muuta järgmiselt:

„KrMS § 318 lg 3 p 2 tunnistatakse kehtetuks“

Prokuratuuri apellatsiooniõiguse piiramine oli algselt ette nähtud selleks, et pakkuda süüdistatavale täiendavat stiimulit lühimenetlusega nõustumiseks, ent tänaseks on see pigem saanud lühimenetluse kohaldamist piiravaks teguriks, millele ka objektiivset põhjendust ei ole. Seetõttu tuleks apellatsiooniõiguse piirang kaotada.

7. Kohtuliku eelmenetluse probleemid üldmenetluses

Kohtuliku eelmenetluse eesmärgiks on kontrollida kriminaalasja kohtualluvust ja luua tingimused sisulise kohtumenetluse sujuvaks kulgemiseks. Kohtuliku eelmenetluse tähtsust Eesti kriminaalmenetluses ei saa üle hinnata: olukorras, kus kohtueelne menetlus on toimunud sisuliselt prokuratuuri ainujuhtimisel ja kohtumenetlus peaks pakkuma süüdistatavale õiglast kohtumenetlust, st reaalset võimalust omalt poolt tõendeid esitada ja vastaspoole tõendeid kahtluse alla seada, on kohtuliku eelmenetluse üheks funktsiooniks ka kohtumenetluse poolte n-ö stardipositsioonile viimine. Kohtuliku eelmenetluse puudulik läbiviimine toob kaasa üllatused protsessis, mis omakorda tekitavad tõrkeid ja viivitusi ning võivad viia kohtumenetluse poolte (st eelkõige süüdistatava ja kannatanu) põhiõiguste rikkumisele. Ka Harju MK järelevalve aruandes on tähelepanu juhitud mitmele aspektile just seoses kohtuliku eelmenetlusega, mis põhjustavad kohtumenetluse venimist.

KrMS § 258 lg 1 p 4 kohaselt tuleb eelistung obligatoorselt korraldada üldmenetluses kohtusse saadetud kriminaalasja kohtuliku arutamise planeerimiseks. Riigikohus on leidnud, et eelistungi võib pidada ka pärast kohtu alla andmise määruse tegemist[62], vahistamise jätkuva põhjendatuse kontrolliks tuleb kohtu eelistung kokku kutsuda viivitamata ning vajadusel võib muude küsimuste lahendamiseks korraldada hiljem täiendava eelistungi.[63] Eelistungite sisukuse osas on Eesti kohtunike vahel küllaltki suur variatiivsus. On kohtunikke, kes eelistungi kohtuliku arutamise planeerivad küllaltki detailselt ning ootavad ka pooltelt väga detailset ettekujutust sellest, mida, mis ajal ja kui kaua kavatsetakse teha. Samas on ka neid kohtunikke, kes eelistungil piirduvad vaid istungipäevade arvu ja kuupäevade kokkuleppimisega. See, kuidas kohtulik eelmenetlus toimub, sõltubki väga palju konkreetse kohtuniku tööharjumustest ning regulatiivsed lahendused saavad siin eelkõige pakkuda täiendavaid hoobasid selleks, et menetlust kontsentreerida ja planeerida. Ka Harju MK esimehe järelevalve aruandes on tähtsustatud efektiivset kohtulikku eelmenetlust ning antud ka mõningaid soovitusi seadusemuudatusteks, mis aitaks eelmenetlust toimetada ratsionaalsemalt ja efektiivsemalt.[64] Allpool on esitatud peamised eelmenetluse sõlmkohad, mille puhul võib seadusemuudatustest abi olla.

7.1. Süüdistusakti nõuete täpsustamine

Harju MK järelevalve aruandes on soovitatud parandada ja täiendada süüdistusaktile esitatavaid nõudeid. Süüdistusakt on kriminaalmenetluses keskse tähtsusega dokument, milles esitatu määrab vastavalt KrMS § 268 lg 1 kindlaks kohtuliku arutamise piirid. KrMS § 268 lg 2 ja 3 võimaldavad küll prokuratuuril süüdistust muuta ja täiendada, ent kohtu alla andmisel on esialgne süüdistusakt siiski võtmetähtsusega ning süüdistusaktist sõltub suuresti ka see, kas kaitsjal on võimalik koostada adekvaatne kaitseakt. Sestap on mõistetav, et süüdistusakti kvaliteedinõuete täpsustamise kaudu võiks olla võimalik mõningaid praegu esinevaid probleeme vältida. Järelevalvekomisjon on välja pakkunud ka lausalisest eelistungi kohustusest loobumist. Mõistagi võimaldaks süüdistusakti nõuete täiendamine eelmenetlust suuremal määral kirjalikuks muuta, mistõttu langeks ära ka vajadus eelistungi aegu koordineerida ja istungiks kokku tulla.

Selleks, et kohtulikku arutamist saaks planeerida ilma eelistungit pidamata, oleks vaja, et kohtule esitatavad menetlusdokumendid (eelkõige süüdistusakt ja kaitseakt, aga võimalik ka, et mingid seisukohavõtud kannatanu, tsiviilkostja ja kolmanda isiku poolt, kui nood on asjasse kaasatud ja soovivad aktiivselt tõendeid esitada) sisaldaksid järgmist:

1. faktilised asjaolud, mida pool väidab, ja materiaalõiguse normid, millele pool tugineb;
2. konkreetsed taotlused kohtule, millest oleks võimalik saada ülevaade, milliseid otsustusi kohtult menetluse lõpus oodatakse;
3. tõendite nimekiri, mida pool kavatseb esitada koos eeldatavalt selleks kuluva ajaga;
4. vajadus tagada kaugülekuulamise võimekus;

[62] RKKKm 3-1-1-22-16.
[63] Vt RKKKm 1-21-2771.
[64] Harju MK järelevalve aruanne, viide 40, lk 22.

5. vajadus nt haavatavate kannatanute või tunnistajate jaoks täiendavate kaitsemeetmete võtmiseks;
6. vastuväited vastaspoole tõenditele
7. taotlused saada kohtu abi tõendite väljanõudmiseks;
8. muud taotlused, mis tuleb lahendada enne kohtulikku arutamist.

Kehtivad nõuded süüdistusaktile ja kaitseaktile kõiki neid andmeid ei sisalda, samuti ei nõuta neid andmeid hagiavalduses. Seetõttu juhul, kui soostuda Harju MK järelevalve aruandes soovitatuga, et eelistungi/korraldava istungi pidamine jätta kohtu kaalutlusotsustuseks ja tekitada võimalus eelmenetlust läbi viia kirjalikult, tuleks menetlusdokumentidele esitatavaid nõudeid kindlasti täiendada. Tähele tuleb siiski panna, et kirjalik eelmenetlus ei ole võluvits: tsiviilkohtumenetluse kogemused osutavad, et hoolimata seaduses ette nähtud nõuetest on osad menetlusdokumendid tõenäoliselt siiski puudulikult vormistatud ning tuleb parandamiseks tagasi saata, mis aga tähendab kohe täiendavat ajakulu. Samuti, kui lähtuda kohtumenetluse parima praktika edendamise suunistest[65], mis kohtute, prokuratuuri ja advokatuuri vahel kokku lepiti, siis tuleks istungiaegade planeerimisel arvesse võtta nii varasemalt määratud istungeid, puhkusi kui koolitusi, mistõttu istungiaegade kokkuleppimine kirjalikult võib osutuda keerukamaks kui see oleks kohtuistungil. Eelistungitega seonduvat kulu aitab poolte jaoks vähendada ka eelistungi video vahendusel pidamise võimalus. Kohtunikud on omakorda leidnud, et eelistungi pidamine aitab neil saada paremat pilti sellest, kes on inimesed nende arutatavas kohtuasjas, ning veenduda, et süüdistav on teadlik võimalusest kriminaalasja lahendamiseks lihtmenetluses.

Seonduvalt süüdistusaktile ka praegu esitatud nõudele loetleda tõendid, mida prokuratuur plaanib kohtus esitada, tekib praktikas vaidlusi seoses sellega, kui eksituse tõttu on mõni tõend jäänud süüdistusaktis nimetamata. Iseenesest ei ole menetlejate lohakus muidugi aktsepteeritav põhjendus ühelegi minetusele, ent püüd vältida vaidlusi tõendite loetlemise üle on viinud selleni, et tõendite loetelusse märgitakse nö igaks juhuks kõik kriminaalasja kohtueelsel menetlusel kriminaaltoimikusse kogutud tõendid, sh need, millest on kohe alguses teada, et protsessi plaanipärasel kulgemisel on plaanis loobuda. Selline praktika toob kaasa seaduses tõendite nimekirja esitamise nõudega taotletule vastupidise efekti – kohtulikku arutamist planeeritakse tegelikust suuremat tõendite hulka arvestades ning kaitsjal puudub tegelikkusele lähedane arusaamine, milliseid tõendeid esitada kavatsetakse. Kuivõrd kriminaaltoimik tehakse täies ulatuses niikuinii kaitsjale kättesaadavaks, on ehk regulatsioon, mille kohaselt süüdistusaktis loetlemata kriminaaltoimiku tõend jäetakse vastu võtmata üksnes seetõttu, et seda pole süüdistusaktis nimetatud, ülemäära drakooniline. Kriminaaltoimikus olevate tõenditega on nii kaitsja kui süüdistatav, samuti teised kohtumenetluse pooled juba tutvunud ja tõendi asjakohasust ja lubatavust saab kohtulikus eelmenetluses või hiljemalt kohtumenetluses vaidlustada sõltumata selle nimetamisest süüdistusaktis. Kuna tõend on kõikidele kohtumenetluse pooltele teada, ei põhjusta selle esitamine ka protsessis viivitust. Sestap tuleb kaaluda võimalust KrMS § 286[1] lg 2 p 2 muutmiseks selliselt, et tõendi kogumise ja esitamise takistuseks ei oleks mitte tõendi süüdistus- või kaitseaktis nimetamata jätmine, vaid tõendi õigeaegne teistele kohtumenetluse pooltele tutvustamata jätmine.

7.2. Kohus ei hinda omaenda ressurssi realistlikult

Nii Harju MK järelevalve aruandes[66] kui eraldi suhtluses kohtunike ja advokaatidega on selgunud eelmenetluse tõhusust ja efektiivsust mõjutav asjaolu: tihti on kohtumenetluste venimine seotud sellega, et kohtuliku arutamise käigus vahetub osaliselt või täielikult kohtukoosseis. Nagu osutab ka Justiitsministeeriumi menetlusstatistika analüüs, tähendab kohtukoosseisu (osaline) vahetumine automaatselt kohtumenetlusele kuluva aja pikenemist keskmiselt 76% võrra. See on tingitud asjaolust, et kohtukoosseisu muutmisel on võimalik kohtukoosseisu liikmeid asendada vaid algusest peale kaasatud olnud varukohtuniku või varurahvakohtunikuga. Kui aga varukohtunikku või varurahvakohtunikku protsessi kaasatud ei olnud, tuleneb tõendite vahetu uurimise põhimõttest, et kriminaalasja arutamist tuleb alustada algusest peale[67] ning siis sõltub menetluse pikenemine juba sellest, kui kaugele kohtuniku väljalangemise hetkeks menetlusega oli jõutud. Selle regulatsiooni põhjuseks on vajadus tagada kohtukoosseisu poolt

[65] https://kohus.ee/sites/default/files/dokumendid/Parima_praktika_edendamine.pdf.
[66] Harju MK järelevalve aruanne, viide 40, lk 27-28.
[67] RKKKm 1-15-6483, p 28.

tõendite vahetu hindamine. Riigikohus on nimelt selgitanud, et eriti just isikuliste tõendite hindamine, ilma neid vahetult tajumata, on keeruline.

Probleeme põhjustavad olukorrad, kus varurahvakohtunikku ega varukohtunikku kohtulikule arutamisele kaasatud ei ole, aga mingil põhjusel tekib vajadus mõni kohtukoosseisu liige asendada – olgu siis eduka taandamisavalduse tulemusel, kohtukoosseisu liikme raske haigestumise, pensioneerumise või nt vanemapuhkusele siirdumise tõttu.[68] Kui haigestumine ja surm on sellised asjaolud, mida ette näha enamasti ei ole võimalik, siis kohtuniku siirdumine puhkusele või pensionile on pigem kohtuniku poolt ennustatavad ja kontrollitavad sündmused, nagu on vähemalt üldises plaanis ennustatav ka kriminaalasja arutamiseks kuluv aeg.

Kohtukoosseisu vahetumisest tingitud viivituste vältimiseks on võimalikud järgmised lahendused:

- Kohtute ja kohtunike töö parem planeerimine, sh rohkem aega nõudvamate menetluste õigeaegne identifitseerimine, et neid kriminaalasju ei jagataks kohtunikele, kel pensionile minek lähiajal ees seisab;
- reeglipärane varukohtuniku ja varurahvakohtuniku kaasamine mahukates kohtumenetlustes
- regulatsioon, millega sätestatakse pensioniikka jõudnud või vanemapuhkusele siirdunud kohtuniku ametivolituste kehtivuse jätkumise võimalus seniks, kuni tema menetluses olevad kriminaalasjad, mille kohtulikku arutamist üldmenetluses on juba alustatud, saavad lõpuni arutatud;
- (osaline)loobumine kohtuliku arutamise vahetuse põhimõttest ja regulatsioon, mille kohaselt kohtukoosseisu vahetumine ei tingiks asja arutamist algusest peale. Sealjuures võib kaaluda kohtule võimaluse andmist osade menetlustoimingute kordamiseks (nt kohtu valikul kuulatakse mõni tunnistaja veelkord üle);

Neist esimene ja teine lahendus ei eelda muudatust seadusandluses, vajalik on vaid kohtute töö parem planeerimine nii kohtunike kui kohtute esimeeste tasemel. Indikaatorid, mis osutavad kohtuasja tavapärasest suuremale ajakulule, on käesoleva analüüsi 5. osa kohaselt teada: süüdistatavate ja episoodide suurem arv kombineerituna süüdistuse esemeks olevate kuritegude kuulumisega nn valgekraekuritegevuse hulka. Nende indikatsioonide olemasolul peaks alati kaaluma, kellele kriminaalasi jagada ning kas oleks vajalik kaasata varu(rahva)kohtunik.

Pensionile või pikemale puhkusele siirduva kohtuniku ametivolituste pikendamine on tänaseks KS § 99^1 järgi võimalik. Selle eelduseks on kohtuniku enda nõusolek ning otsuse kohtuniku teenistusvanuse piirmäära tõstmise kohta teeb riigikohtu üldkogu konkreetse kohtu esimehe ettepanekul.

Mis puutub võimalusse mitte alustada kriminaalasja arutamist algusest peale, kui kohtukoosseis on vahetunud, siis ehkki vahetut ja suulist kohtulikku arutamist peetakse üheks õiglase õigusemõistmise tähtsamaks alustalaks, annab kehtiv õigus siingi võimaluse tunnistajate korduva ristküsitlemise asemel võtta kohtuotsuse tegemisel aluseks tunnistajate poolt varasemal kohtulikul arutamisel ristküsitlusel antud ütlused. KrMS § 286^2 kohaselt on isiku poolt eelnevalt sama või teise kriminaalasja kohtulikul arutamisel ristküsitlusel antud ütlused tõendina lubatavad samadel alustel nagu deponeeritud ütlused või ütlused, mida isik annaks menetletavas kriminaalasjas kohtuistungil. Sellest tulenevalt on ainuke küsimus, kas kohus võib need ütlused tunnistajate küsitlemise asemel tõendiks võtta ka omal algatusel või on siin nõutav siiski poole taotlus. Võistleva kohtumenetluse üldine loogika on, et pooled otsustavad, milliseid tõendeid esitada ning iseenesest puudub põhjus kohtukoosseisu vahetumise tõttu sellest põhimõttest irduda. Samas kui nt kolmeliikmelisest kohtukoosseisust vahetub vaid üks liige, tekitaks tunnistaja korduv ristküsitlemine tarbetu kognitiivse dissonantsi, kuivõrd kogu kohtukoosseis ei hindaks samu tõendeid samadel alustel – algses koosseisus osalenud liikmed oleksid paratamatult mõjutatud ka esialgsest ristküsitlusest, välja vahetatud liige aga saaks kaasa rääkida vaid enda poolt vahetult tajutu pinnalt. Sellest lähtekohast võiks toetada lahendust, kus kohtukoosseisu osalisel vahetumisel saab igal juhul tugineda vaid juba toimunud ristküsitlusele ja selle salvestisele ning kord juba üle kuulatud isikuid uuesti ei ristküsitleta. Kehtiva seadustiku pinnalt tõusetub ka laiem küsimus – kas üldse peaks olema mõeldav kollegiaalse kohtukoosseisu ühe liikme asendamine ja seejärel asja arutamine algusest peale. Kehtiv seadus sõnaselgelt ei välista eelmise

[68] Need on kõik näited tegelikest protsessidest.

kohtukoosseisu liikmete osalemist uues koosseisus, kuid võimalik, et sellise piirangu kehtestamine oleks õigustatud.

Teisalt, kui kohtukoosseis vahetub täielikult, on raske näha, miks pooled ei peaks saama uuele kohtukoosseisule esitada tõendeid samamoodi vahetult tajutavatena, nagu esialgsele koosseisule neid esitati. Samas puudub ka põhjus, miks poolte kokkuleppel ei võiks tõendina vastu võtta juba toimunud ristküsitlusel antud ütlusi. Poole õigus efektiivselt kohut veenda tõendeid esitades ja vastaspoole tõendeid kahtluse alla seades, ei tohiks sõltuda sellest, mitmes kohtukoosseis asja lahendab.[69] Iseäranis oluline on see põhimõte siis, kui esialgne koosseis vahetati välja taandamise tõttu. Sel juhul puuduks küll KrMS § 286[2] lg 3 kohaselt formaalne takistus taandatud kohtu ees läbi viidud ristküsitluse tõendina arvestamiseks, kuna kõrgem kohus pole seda lubamatuks tunnistanud, ent olukorras, kus kohtunik taandati, peaks otsustus taandatud kohtu ees läbi viidud ristküsitluse lubatavusest olema eelkõige küsimus pooltele.

7.3. Tõendeid ei vahetata eelnevalt

Üllatused kohtumenetluses põhjustavad viivitusi, kuna vastaspoolele tuleb anda aega uue situatsiooniga tegeleda ja sellele reageerida. Hoolimata siin-seal levinud arusaamast, et võistlev menetlus kujutabki endast nö varitsusprotsessi ja vastastikused üllatamised on selle menetlusmudeli normaalne koostisosa, ei ole sellisel käsitlusel tänapäeval ometigi ratsionaalset põhjendust. Pigem vastupidi – võistleva kohtumenetluse põhiliseks eelduseks on poolte võrdsed võimalused veenda kohut argumenteerides, tõendeid esitades ja vastaspoole tõendeid kahtluse alla seades, ning kohtu roll erapooletu ja sõltumatu otsustajana. Poolte võrdsust on rõhutanud mh ka Euroopa Inimõiguste Kohus.[70]

Kehtiva KrMS § 224 lg 1 kohaselt tuleb prokuratuuril kriminaaltoimik kohtueelse menetluse lõpuleviimisel kaitsjale tutvumiseks esitada ning kaitsja omakorda tutvustab kriminaaltoimiku materjale süüdistatavale. Samuti tuleb prokuratuuril toimikut kannatanule tutvustada. Lisaks tuleb KrMS § 154 lg 2 p 4 kohaselt süüdistusaktis loetleda tõendid, mis süüdistust kinnitavad. Selliselt on tagatud, et prokuratuur ei saaks süüdistatavat ja kaitsjat menetluses üllatada ning süüdistataval ja kaitsjal oleks võimalus tõenditega enne kohtuistungit tutvuda ja neid tõendeid kas kahtluse alla seada või tõendada vastupidist.

Kehtiv KrMS ei sätesta aga teistele kohtumenetluse pooltele peale prokuratuuri mingeid kohustusi ülejäänud kohtumenetluse pooltele oma tõendeid tutvustada nende kohtule esitamise eel. Tsiviilhagis ja kaitseaktis tuleb küll esitatavad tõendid nimetada, kuid praktikas on mõlemad dokumendid tihti üldsõnalised ega anna täpset ettekujutust esitamisele tulevate tõendite sisust. Iseäranis on probleem kaitsjate esitatavate tõenditega, millest osad võivad olla väga mahukad ja mille ilmumine võib protsessi seisata, kuna tõendit ei ole eelnevalt prokuratuurile tutvustatud. Osalt on taoliste seisakute põhjuseks ilmselt ka kohtu ükskõiksus tõendite asjakohasuse ja lubatavuse üle peetavate arutelude juures eelmenetluses.

Probleemile on juhitud tähelepanu ka Harju MK järelevalve aruandes.[71] Lisaks on muret tõstatatud ka varasemalt ning vähemasti osaliselt üritatud ka seadusandlikult lahendada (nt 367SE algversioonis konkreetsemalt seoses asjatundja arvamusega).

Probleemi aitaks lahendada järgmine seadusemuudatus:

paragrahvi 227 täiendatakse lõikega 6 järgmises sõnastuses:

“(6) Kui kaitsja soovib kohtule esitada tõendi, mis ei ole kriminaaltoimikus, tuleb kaitsjal koos kaitseaktiga või esimesel võimalusel saata prokuratuurile tõendi koopia või kirjalik kokkuvõte kohtusse kutsutava isiku ütluste eeldatavast sisust.”;

Muudatusega haakub ka eelnõu 367SE, millega antakse kohtule selgem volitus kohustada pooli omavahel tõendeid vahetama, et vältida viivitusi kohtumenetluses. Siinne säte on sihitud eelkõige kohtuliku

[69] Harju MK esimehe kohustuste täitmise järelevalve aruande lk-l 28 esitatud väide, nagu ristküsitlust ei oleks võimalik mitu korda läbi viia, on põhjendamatu.
[70] *Öcalan v. Turkey*, 46221/99 (2005).
[71] Harju MK järelevalve aruanne, viide 40, lk 25.

eelmenetluse kvaliteedi parandamisele ning aitab kaasa „relvade võrdsuse“ põhimõtte rakendamisele ka selles osas, et prokuratuuri ei asetata üllatuste tõttu põhjendamatult ebasoodsasse olukorda. Analoogiline on regulatsioon nt USA föderaalses kriminaalprotsessi määrustikus (Federal Rules of Criminal Procedure)[72], kus kaitsele on antud õigus nõuda süüdistuse tõendite avaldamist ning kui süüdistus on kaitsele tõendid avaldanud, on ka süüdistusel omakorda õigus tutvuda kaitse tõendusmaterjaliga. New Hampshire osariigi kriminaalmenetluse määrustik näeb aga informatsiooni vahetamiseks ette konkreetsed tähtajad ning nõuab, et kaitse esitaks kõikide kutsutavate tunnistajate poolt allkirjastatud kirjalikud ütlused enne kohtulikku arutamist prokuratuurile.[73]

Kokkuvõte kohtusse kutsutava isiku poolt eelduslikult antavatest ütlustest ei ole poolele ega potentsiaalsele tunnistajale muidugi siduv, ent on kindlasti nii prokuratuurile kui kohtule abiks otsustamisel, kas tunnistaja kutsumine on põhjendatud või mitte. Samuti poleks põhjendatud vastuväide, et kaitsjal puudub võimalus tunnistajaid politseiga samadel alustel üle kuulata: esiteks on võimalik taotleda tunnistaja ülekuulamist uurimisasutuse poolt, teiseks on võimalik lasta tunnistajal anda notariaalne vannutatud seletus, kolmandaks saaks pakutava seadusemuudatuse kohaselt piirduda ka kaitsja poolt koostatud kirjaliku kokkuvõttega sellest, mida tunnistaja kohtus kaitsja ootuste kohaselt räägiks, kui ta kohtusse kutsutaks.

7.4. Menetlus ei ole kontsentreeritud vaidlusalusele küsimusele: omaksvõtu instituut

Üldmenetlus on mõeldud selliste kriminaalasjade lahendamiseks, kus kokkulepet ei saavutata. Statistika näitab, et 2022. aastal lahendati üldmenetluses vaid 9% kõikidest kriminaalasjadest, kokkuleppemenetluses lahenes aga tervelt 77%. Menetluse pikkuse ja süüdistusepisoodide arvu vahel, nagu ka süüdistatavate arvu ja menetluse pikkuse vahel on otsene seos. Sealjuures tuleb praktikas sageli ette seesuguseid olukordi, kus üldmenetlust tuleb pidada vaatamata sellele, et vaidlus on prokuratuuri ja süüdistatava/kaitsja vahel üksnes mingis osas arutatavas kriminaalasjas lahendatavatest küsimustest. Sagedaseimad variandid on järgmised:

a. Vaidlus on vaid üksikute tõendite usaldusväärsuse osas;
b. Vaidlus on vaid üksikute kuriteoepisoodide osas;
c. Vaidlus on vaid üksikute asjaolude osas;
d. Asjaolude ja tõendite osas vaidlust ei ole, kuid vaidlus on karistuse osas;
e. Asjaolude osas vaidlust ei ole, kuid vaidlus käib kvalifikatsiooni osas;
f. Prokuratuur ei ole nõus lühimenetluse kohaldamisega, kuna kehtiv seadus ei võimalda vaidlustada lühimenetluses tehtud süüdimõistvat otsust isegi siis, kui kohus muudab kvalifikatsiooni kergemaks või mõistab ebaõiglaselt leebe karistuse;
g. Vaidlus puudub tsiviilhagi osas – või just ongi tsiviilhagi osas.

Osade stsenaariumite puhuks pakub kehtiv seadus välja lühimenetluse kohaldamise võimaluse, ent praktikas on prokuröride ja advokaatide sõnul kujunenud välja olukord, kus kohtud mitmel pool tõlgendavad KrMS § 238 lg 1 p 2 selliselt, et kriminaalasja lahendamiseks lühimenetluses peab süüdistatav end süüdi tunnistama ning tsiviilhagi peab olema täielikult tõendatud. See tõlgendus tegelikult seadusega kooskõlas ei ole – lühimenetluses on võimalik teha ka (osaliselt) õigeksmõistev otsus ja tsiviilhagi osas on kohtul võimalik teha kõiki KrMS §-s 310 ette nähtud lahendeid.[74] Pealegi on siingi võimalik, et osa kuriteoepisoodide ja tõendite sisu ning usaldusväärsuse osas igasugune vaidlus puudub, teised vajavad aga kohtu poolt sisulist lahendamist.

[72] Fed. R. Crim. P. Rule 16.
[73] N.H. R. of Crim P. Rule 12 (4)(B).
[74] See tõlgendus tegelikult seadusega kooskõlas ei ole – lühimenetluses on võimalik teha ka (osaliselt) õigeksmõistev otsus ja tsiviilhagi osas on kohtul võimalik teha kõiki KrMS §-s 310 ette nähtud lahendeid. Riigikohus on oma praktikas jaatanud kohtu praktiliselt piiramatut õigust keelduda lihtmenetluste kohaldamisest ning lühimenetluse osas on Riigikohus märkinud, et kui kannatanu soovib istungil tsiviilhagi kohta täiendavaid tõendeid esitada, siis tuleb toimik prokuratuurile tagastada, et mitte kannatanut jätta ilma õigusest õiglasele kohtumenetlusele (Vt nt RKKKm 3-1-1-1-14 või RKKKo 3-1-1-67-16). See aga ei peaks tähendama seda, et kohus keeldub asja lühimenetluses läbi vaatamast, kui poolte vahel on vaidlus nt hagisumma põhjendatuse üle ning mõlemale poolele on toimikust nähtuvalt antud võimalus hagi kohta tõendeid esitada.

Kehtiv seadus eeldab, et sama isiku teod lahendatakse samas menetluses, st ka sama menetlusliigi reeglite kohaselt. Samuti on Riigikohus leidnud, et kui vähegi võimalik, peaks ühe isiku kuriteod lahendama ühes menetluses ning sama isiku eri kuritegude eraldi menetlemist tuleb üldiselt vältida.[75] Seetõttu tekibki praktikas sagedasti olukordi, kus kriminaalasja lahendatakse täies ulatuses üldmenetluse reeglite järgi üksnes seetõttu, et mõnes detailis või mõne tõendi usaldusväärsuses poolte vahel üksmeelt ei saavutatud. Kehtiv seadus ei võimalda nt tõendeid vahetult uurida vaid vaidlusaluste küsimuste osas. Nii tekibki praktikas kurioosseid olukordi, kus kogu süüdistusest on päriselt üldmenetlust vaja vaid ühe episoodi lahendamiseks, ent üldmenetluse reeglite kohaselt tuleb kohtus arutada ka ülejäänud üheksat.

Kohtumenetluses aitaks märkimisväärselt aega kokku hoida see, kui vaidluste lahendamisele orienteeritud üldmenetluse korda rakendatakski üksnes vaidluste lahendamiseks. Teisisõnu – kohtulikus eelmenetluses tuleb üksteisest eraldada vaidluse all olevad ja vaidluse all mitte olevad asjaolud. Tsiviilkohtumenetluses on vastavaks instrumendiks omaksvõtt, mis vabastab vastaspoole omaks võetud asjaolu kohta tõendite esitamise kohustusest.[76] Seesugune instituut oleks inkvisitsioonilise kriminaalmenetluse kontekstis muidugi mõeldamatu, kuid Eestis on kriminaalmenetluses omaks võetud kohtumenetluse võistlevuse põhimõte ning sellega sobib omaksvõtu instituut hästi kokku. Just vaidlevad pooled on kriminaalasja materjalidega kõige paremini kursis ning teavad, kas konkreetses küsimuses on midagi, mille üle oleks põhjust vaielda. Samuti on just vaidlevate osapoolte näol tegu karistusõiguse sidusrühmade esindajatega: ühelt poolt esindab prokuratuur täitevvõimu, kes väidab, et kodanik on toime pannud teo, mille eest ta väärib karistust; teisalt aga on just süüdistatav see, kel võiks põhjust olla sellele väitele vastu vaielda. On mõlemad pooled toimunu osas vabatahtlikult ja teadlikult ühte meelt, ei ole enamasti põhjust kahelda, et kellelegi liiga tehtaks.[77] Omaksvõtu instituut ei ole võistlevas kriminaalmenetluses üldse pretsedenditu ega ebaharilik. Heaks näiteks on USA Massachussettsi osariigi kriminaalprotsessi määrustiku (Massachussetts Rules of Criminal Procedure) *Rule 23*, mis koosmõjus sama õigusakti sättega *Rule 11* kohustab pooli enne kohtulikku arutamist pidama kohtueelse koosoleku, mille käigus tuleb mh arutada, millised faktiküsimused on võimalik lahendada omaksvõtuga – ning koostada ja allkirjastada vastav dokument, mis siis kohtule esitatakse.[78] Ka Eesti kriminaalmenetluse kontekstis on korduvalt soovitatud omaksvõtu instituudi võimalikkust kaaluda, kusjuures poolehoidu on avaldanud nii Riigiprokuratuur, kohtud, Riigikohtu esimees, advokaadid kui üksikud kriminaalmenetluse asjatundjad. Samuti on omaksvõtu instituudi sisseseadmist soovitatud Harju MK järelevalve aruandes.[79]

Selleks, et omaksvõtu instituut Eesti kriminaalmenetlusse luua, on vajalikud järgmised muudatused kehtivas kriminaalmenetluse seadustikus:

§ 60. Tõendatus, üldtuntus ja omaksvõtt
(1) Kohus tugineb kriminaalasja lahendades asjaoludele, mis ta on tunnistanud tõendatuks või üldtuntuks või mis on omaks võetud.
(2) Tõendatus on kohtul tõendamise tulemusena kujunenud veendumus, et tõendamiseseme asjaolud on olemas või puuduvad.
(3) Üldtuntuks võib kohus tunnistada asjaolu, mille kohta saab usaldusväärset teavet kriminaalmenetlusvälistest allikatest.
(4) Kohus tugineb poole väidetud faktilisele asjaolule, kui vastaspool võtab selle omaks, välja arvatud juhul, kui kriminaalasjas olevate muude asjaolude põhjal on selge, et omaks võetud asjaolu ei saa esineda. Omaksvõtt on faktiväitega selgesõnaline ja tingimusteta nõustumine kohtule adresseeritud kirjalikus avalduses või suuliselt kohtuistungil.
§ 227[1]. Omaksvõtt
(1) Kohtumenetluse pooled võivad kohtule esitada ühise avalduse, milles on kajastatud asjaolud, mille üle nad ei vaidle.

[75] Vt nt RKKKo 3-1-1-18-11. See mure on ka põhjendatud, kuivõrd eri aegadel tehtud ja seetõttu ka eri aegadel jõustuvad kohtulahendid tooksid kaasa segadust karistuste liitmisel.
[76] Vt TsMS § 231 lg-d 2 ja 3.
[77] Siin võivad muidugi kerkida samad probleemid, mis ka laiemalt võistleva menetluse vastu esile tõstetakse (ja tegelikult igasugust kriminaalmenetlust iseloomustavad) – kaitse madal kvaliteet võib õigusküsimustes harimatu süüdistatava põhjendamatult ebasoodsasse olukorda asetada ja tuua kaasa väärlahendeid.
[78] Mass. R. of Crim. P. Rule 23 (https://www.mass.gov/rules-of-criminal-procedure/criminal-procedure-rule-23-stipulations).
[79] Harju MK järelevalve aruanne, viide 40, lk 30.

(2) Avalduse esitamata jätmine eelmenetluses ei välista asjaolude hilisemat omaksvõttu kohtuliku arutamise käigus.
(3) Asjaolu loetakse omaks võetuks käesoleva seaduse paragrahvi 60 mõttes, kui oma nõustumist sellega on kinnitanud kõik kohtumenetluse pooled, kelle nõue või vastuväide asjaolust sõltub. Pooled võivad oma nõustumist väljendada ka kohtule esitatavates eraldi dokumentides.
(4) Kui nõustumist süüdistuses väidetud asjaoludega väljendatakse kaitseaktis, eeldatakse, et asjaoluga nõustuvad nii süüdistatav kui tema kaitsja.

§ 258. Eelistungi korraldamise alused

Lisatakse lg 4 järgmises sõnastuses:

„(4) Kui kohtule on esitatud käesoleva seadustiku paragrahvis 227^1 nimetatud avaldus omaksvõtu kohta, võib kohtunik eelistungil süüdistatavat küsitleda, veendumaks, et omaksvõtt on vabatahtlik ja süüdistatav saab aru omaksvõtu menetluslikust tähendusest.“

§ 262. Kohtuniku pädevus eelistungil

Lisatakse lõige 3 järgmises sõnastuses:

„(3) Kui kohus võtab vastu omaksvõtu, märgitakse määruses, millised asjaolud loetakse omaksvõetuks.“

§ 268. Kohtuliku arutamise piirid

Paragrahvile lisatakse lõiked 7 ja 8 järgmises sõnastuses:

„(7) Prokuratuur võib igal ajal süüdistusest osaliselt või täielikult loobuda. Osas, milles prokuratuur süüdistusest loobub, kohtulikku arutamist ei jätkata ning süüdistatav mõistetakse õigeks.
(8) Kohus uurib tõendeid nende asjaolude kohta, mis ei ole omaks võetud ega üldteadaolevad.“

§ 286. Tõendite uurimise järjekord

Lõige 1 muudetakse ja sõnastatakse järgmiselt:

„(1) Tõendeid esitab esmalt prokuratuur, seejärel kannatanu, kaitsja, tsiviilkostja ja kolmas isik.“

§ 286^1. Tõendi vastuvõtmise üldtingimused

Muudetakse lõiget 1 ja sõnastatakse see järgmiselt:

„(1) Kohus võtab vastu ainult sellise tõendi ja korraldab selliste tõendite kogumise, mis on lubatavad ja millel on kriminaalasjas tähtsust.“

Lisatakse § 286^1 lg 2 p 5:

„5) asjaolu, mille tõendamiseks tõendit esitada soovitakse, on omaks võetud või kohtu poolt üldteadaolevaks tunnistatud“

Lisatakse uus säte:

§ 286^3. Omaksvõetud ja üldtuntud asjaolud

(1) Kohus võib asjaolu üldteadaolevaks tunnistada poole taotlusel või omal algatusel. Asjaolu tunnistamise kohta üldteadaolevaks või asjaolu üldteadaolevaks tunnistamisest keeldumise kohta teeb kohus määruse, mis protokollitakse.

(2) Kui pool taotleb asjaolu tuvastamist omaksvõtu alusel, esitab ta kohtule kirjaliku avalduse, milles omaksvõtt sisaldub, kui seda ei ole eelmenetluses juba kohtule esitatud. Suuliselt kohtuistungil esitatud ja protokolli kantud omaksvõtu kohta ei ole eraldi avaldust vaja esitada.
(3) Kui süüdistatav võtab omaks prokuratuuri või kannatanu väidetud asjaolu, võib kohus süüdistatavat küsitleda, tegemaks kindlaks, kas süüdistatav saab aru omaksvõtu menetluslikust tähendusest ja kas omaksvõtt on vabatahtlik.
(4) Kohus võib omaksvõtu tagasi lükata, kui omaksvõtt ei olnud vabatahtlik või kohtumenetluse pool ei saanud aru omaksvõtu menetluslikust tähendusest.
(5) Kui kohtumenetluse käigus kohus leiab, et omaks võetud asjaolu ilmselgelt ei saa esineda, lükkab omaksvõtu tagasi ning annab pooltele võimaluse selle asjaolu kohta tõendeid esitada.
(6) Omaksvõtust võib taganeda üksnes teiste kohtumenetluse poolte ja kohtu nõusolekul või juhul, kui taganev pool tõendab, et omaks võetud asjaolu ei esine ja pool ei saanud mõjuval põhjusel tõendeid selle kohta varem esitada.

8. Tõendite kohtuliku uurimisega seotud probleemid

Tõendite kohtuliku uurimisega seonduvaid probleeme käsitledes usuvad kohtunikud, et menetluse sujuvama kulgemise võtmeks on kohtunikule tõendite uurimisel suurema otsustusõiguse andmine. Küsides selle järele, kuidas saaks menetluses aega säästa, pakutakse tihti lahendusteks senisest suuremas mahus kirjaliku menetluse rakendamist, tunnistajate küsitlemise asemel kohtueelsel uurimisel antud ütluste senisest laiemat kasutamist, kirjalike tõendite avaldamisest loobumist või vähemasti kohtunikule otsustusõiguse andmist selle üle, kuidas pooled kirjalikke tõendeid peaks avaldama, ning kohtunikule võimaluse andmist pooltele suuniste jagamiseks selle kohta, milliseid tõendeid tuleks (veel) esitada. Ka Harju MK järelevalve aruandes on tehtud ettepanek suurendada kohtuniku õigust otsustada, kuidas peaks kohtumenetluse pool tõendeid esitama.[80]

Seesugune soov ise aktiivsemalt kriminaalasja lahendamises osaleda on mõistetav, kuid ei ole kooskõlas kohtu rolliga erapooletu ja sõltumatu arbiitrina. Meie protsessikorras on kohtuniku rolliks olla eelkõige tõendite hindajaks, mitte nende kogujaks ega esitajaks. Tõendite esitamise funktsioon kuulub asjast huvitatud ja varasema menetluse varal ka asja kohta käivate tõenditega paremini kursis olevatele pooltele, kellele peavad olema tagatud võrdsed võimalused kohtu veenmiseks oma versiooni tõelevastavuses. Teades, et inimesel kujuneb esmamulje küllaltki kiiresti ning hilisema otsustamise protsessi käigus kaldub inimene oma esmamuljele kinnitust otsima,[81] oleks kohtunikule endale otsustusõiguse andmine selle üle, kes ja kuidas teda (veel) veenda tohib, vastuolus eesmärgiga tuua kohtu ette kõik tõendid, mis otsust võiksid mõjutada. Inimestele (ja sealjuures ka kohtunikele![82]) omased mitteteadlikud kognitiivsed protsessid, mis suunavad inimest kohati ennatlikke ja vigaseid otsuseid tegema, peaksid menetluskorra abil saama tasalülitatud, mitte valideeritud, ja neist tulenevad ohud maandatud, mitte võimendatud. Seetõttu võiks printsiibis kohtunikule tõendite esitamise üle suurema kontrolli andmine küll aidata kaasa menetluse kiiremale kulgemisele, kuid suure tõenäosusega halvendaks see otsustusprotsessi ja sisendi kvaliteeti.

Sellele vaatamata on kehtivas kriminaalmenetluse seadustikus mitmeid aspekte, mis muudavad kohtus tõendite esitamise vaidlusterohkeks ja aeganõudvaks.

8.1. Lubatavuse üle otsustamine ja ületõendamine

Esmalt tuleb tähelepanu juhtida nn ületõendamise probleemile, mis on tuttav pea kõikides vähegi mahukamates kriminaalasjades: pool esitab sama asjaolu kohta kumulatiivseid tõendeid, mille esitamine võtab märkimisväärselt istungiaega, ent mingist hetkest tõendatavat asjaolu rohkem ega vähem tõenäoliseks enam ei muuda, kuna kohtul on juba kindel veendumus tekkinud. Seaduse kehtiv redaktsioon ei näe kohtule ette võimalust kumulatiivsete tõendite esitamist blokeerida. See on põhjendatav asjaoluga, et KrMS § 305[1] lg 3 võimaldab kohtul kohtuotsuses pooltele ette teatamata jätta esitatud ja vastu võetud tõendid siiski otsuse tegemisel kõrvale, kui kohus leiab, et need on lubamatud. Seega peab pool arvestama, et mõni esitatud tõenditest võidakse alles otsuse tegemisel kõrvale jätta, mistõttu võidakse sama asjaolu kohta esitada dubleerivaid tõendeid.

Praktikas kasutavad kohtunikud seda ventiilsätet reeglipäraselt ning vaidlused tõendi lubatavuse üle lükatakse rutiinselt otsuse tegemise faasis lahendamiseks. Selle tulemuseks on poolte ebakindlus ning tõendite nö igaks juhuks kuhjamine. Kindlasti on ületõendamist lõpuni vältida võimatu, kuna kohus hindab ka lubatavaid tõendeid kogumis ja tõendi vaba hindamise põhimõte annab kohtule võimaluse iga tõendit oma siseveendumuse kohaselt kaaluda. See omakorda tähendab, et oma positsiooni kindlustamiseks peabki

[80] Harju MK järelevalve aruanne, viide 40, lk 24.
[81] Vt nt Dan Simon, A Third View of the Black Box: Cognitive Coherence in Legal Decision Making, 71 U. Chi. L. Rev. 511 (2004).
[82] Vt nt Guthrie, Rachlinski, Wistrich, Inside the Judicial Mind, 86 Cornell L. Rev. 4 (2001) või Rachlinski, Wistrich and Guthrie, Can Judges Make Reliable Numeric Judgments? Distorted Damages and Skewed Sentences, 90 Ind. L. J. 695 (2015), kus on rohkelt viiteid teistele, sh nt Saksamaa kohtunikega tehtud uuringutele, mis kõik lükkavad ümber müüdi kohtunikust kui heuristikatele ja kognitiivsetele kallutustele immuunsest ratsionaalsest otsustajast.

pool oma väiteid võimalikult kindlalt kohtule tõendama. Samas puudub mõistlik põhjus, miks kohus ei saa otsust tõendi lubatavuse üle teha kohe kohtuistungil: tõendi lubatavuse hindamiseks ei ole vaja (ja tegelikult lausa ei tohikski) tutvuda tõendi sisuga, vaid tõendi lubatavuse hindamiseks on vaja anda hinnang sellele, kas tõend on saadud seaduse nõudeid järgides. Selle hinnangu peaks kohus andma võimalikult protsessi algfaasis, soovitavalt juba eelmenetluses, kui on tõusetunud vaidlus tõendi lubatavuse üle. Nii välditaks ühelt poolt ületõendamist, teisalt aga ka väärlahendi võimalust, mis võiks tõusetuda, kui pool jääb lootma, et kohus tõendi lubatavaks hindab ja seetõttu, soovides kõikide aega säästa, alternatiivseid tõendeid sama asjaolu kohta esitama ei hakka. Ehk aga isegi olulisem on, et tõendi lubatavuse hindamine võimalikult varases menetluse etapis annab kohtule võimaluse otsustusprotsessi lubamatu tõendi eest kaitsta seeläbi, et kohus lubamatut tõendit üldse ei näegi.

Kehtiv seadus ei keela kohtul võtta seisukohta tõendi lubatavuse osas varasemas menetlusstaadiumis, kuid teeb väga mugavaks selle otsustuse edasilükkamise ja potentsiaalselt lubamatute tõendite asja juurde võtmise. Seetõttu tuleks korrigeerida KrMS § 305[1] lg 3 sõnastust selliselt, et otsuse edasilükkamine ei oleks enam nii ahvatlev ja pooltele antaks reaalne võimalus kohtu ootamatust meelemuutusest tingitud uuele olukorrale reageerida, aga samuti tuleks sõnastada ümber KrMS § 286[1] lg 3.

KrMS § 286[1] lg 3 muudetakse ja sõnastatakse järgmiselt:

(3) Kohus lahendab küsimuse tõendi lubatavusest võimalikult kohe pärast sellekohase vaidluse tekkimist ning võimalikult selliselt, et lubamatut tõendit ei avaldataks. Tõendi vastuvõtmisest või tõendite kogumisest keeldumise kohta teeb kohus määruse, mis kantakse kohtuistungi protokolli.

KrMS § 305[1] lg-le 3 lisatakse teine lause järgmises sõnastuses:

„Kui kohus tunnistab juba vastu võetud tõendi kohtuotsuse tegemisel lubamatuks, uuendab kohus kohtuliku uurimise ja annab pooltele võimaluse lubamatuks tunnistatud tõendi asemel täiendavaid tõendeid esitada.“

8.2. Ristküsitluse järjekord

Kehtivas õiguses on ristküsitluse järjekorra reguleerimisel lähtutud protsessisituatsioonist, kus ristküsitlejateks on prokurör ja kaitsja. Lisaks on aga protsessis potentsiaalselt aktiivselt osalemas ka süüdistatav, kannatanu koos oma esindajaga, tsiviilkostja koos oma esindajaga ja kolmas isik oma esindajaga. Ja olukorra teeb veelgi keerulisemaks see, et igal kohtumenetluse poolel võib olla mitu inimest. Seadustikus ei ole selget regulatsiooni selle kohta, millises järjekorras peaksid kõik need osalised ristküsitlusel tunnistajaid küsitlema ning mõneti seletamatult on KrMS § 288[2] lg 2 sätestanud, et kui kannatanu, tsiviilkostja või kolmas isik pole esmasküsitlejaks, saavad nad tunnistajaid küsitleda „pärast ristküsitlust“. Praktikas on kirjeldatud regulatsiooni ära kasutanud kaitsjad, kes ise esitavad teiseküsitlusel prokuratuuri tunnistajatele vaid mõne küsimuse, paluvad aga hiljem sõna anda süüdistatavale endale, kes siis „oma väga oluliste menetlusõiguste kaitseks“ saab esitada talle kaitsja poolt ette antud olulisemad küsimused, kartmata, et prokurör võiks aidata oma tunnistajal antud vastuseid selgitada või täiendada – ristküsitlus on ju lõppenud. Ei segadus küsitlusjärjekorra osas ega seletamatu „ristküsitlusjärgne küsitlemine“ aita kaasa kohtuistungi adekvaatsele pidamisele ja tõendite igakülgsele uurimisele. Kohtunik saaks osaliselt ka kehtiva seaduse raamistikus segadust vältida, kui paljude osalistega protsessil küsitlusjärjekord eelistungil kindlaks määrataks. Kehtiv seadus ei keela kohtunikul seda küsimust eelistungil lahendada (pigem viitab KrMS § 261 lg 3 kohtuniku kohustusele seda teha). Kui õigel ajal küsitlusjärjekorda kindlaks ei määrata, on kohtuistungil selle üle pidevalt vaidlusi ning see raiskab istungiaega.

Seadusandlikult oleks aga võimalik seda segaduseohtlikku situatsiooni ennustatavamalt reguleerida.

Selleks oleks vaja teha järgmised muudatused:

§ 288. Ristküsitlus
(1[1]) Kannatanu, tsiviilkostja, kolmas isik ja süüdistatav on esmasküsitlejaks nende poolt taotletud tunnistaja ülekuulamisel, kui sama isiku kutsumist ei ole taotlenud prokurör ega kaitsja.
(2) Esmasküsitlusel ei või kohtu loata esitada suunavaid küsimusi. Esmasküsitlusele järgneb teiseküsitlus ülejäänud kohtumenetluse pooltelt.

(2[1]) Poolte vahel teistsuguse kokkuleppe puudumisel on teisesküsitlemise järjekord järgmine:
1) prokuratuuri tunnistajaid küsitleb esimesena kannatanu, seejärel kaitsja, tsiviilkostja ja kolmas isik;
2) kaitse tunnistajaid küsitlevad esimesena teised kaitsjad, seejärel prokurör, kannatanu, tsiviilkostja ja kolmas isik;
3) kannatanu tunnistajaid küsitlevad esimesena teised kannatanud, seejärel prokurör, kaitsja, tsiviilkostja ja kolmas isik;
4) tsiviilkostja tunnistajaid küsitlevad esimesena teised tsiviilkostjad, seejärel kaitsja, kolmas isik, kannatanu ja prokurör;
5) kolmanda isiku tunnistajaid küsitlevad esimesena teised kolmandad isikud, seejärel tsiviilkostja, kaitsja, prokurör ja kannatanu.
(4) Esmasküsitleja võib pärast teisesküsitlust tunnistajat uuesti küsitleda teisesküsitlusel antud vastuste selgitamiseks. Suunavaid küsimusi võib kohtu loata esitada ainult teisesküsitlusel käsitletud uute asjaolude kohta.

§ 288[2]. Kannatanu, tsiviilkostja, kolmanda isiku ja süüdistatava õigused ristküsitluses
(1) Kui kohtumenetluse poolel on kohtumenetluses kaitsja või esindaja, viib ristküsitlust läbi tema.
(2) Kannatanu, tsiviilkostja, kolmas isik ja süüdistatav võivad esitada tunnistajale küsimusi pärast oma kaitsjat või esindajat kohtu loal, kui taotluse rahuldamata jätmine kahjustaks oluliselt kohtumenetluse poole huve.

8.3. Muude tõendite esitamine ja kasutamine ristküsitluse käigus

Praktikas on segadust tekitanud ka KrMS § 288 lg 9 sõnastus: kuivõrd seal otsesõnu ei mainita võimalust tunnistajale tõendeid demonstreerida, on aeg-ajalt seda sätet tõlgendatud selliselt, et tunnistajale võib küll näidata tõendiks mitte olevaid näitlikke abivahendeid (p 1) ja küsitleda tunnistajaid tõendite päritolu, autentsuse ja omavaheliste seoste kohta (p 2), ent tõendit tunnistajale demonstreerida siiski ei ole lubatud. See kurioosne väärpraktika takistab ristküsitluse efektiivset läbiviimist ning vajab korrigeerimist läbi seadusemuudatuse, millega KrMS § 288 lg 9 p 2 sõnastust lihtsustatakse ning seeläbi eemaldatakse võimalused kiuslikuks kitsendavaks tõlgendamiseks.

§ 288. Ristküsitlus
(9) Ristküsitluse käigus võib kohtumenetluse pool:
2) demonstreerida asitõendeid ja dokumente, küsitleda tunnistajat nende kohta ning esitada neid kohtule;

8.4. Kirjalike tõendite uurimine

Kohtumenetluses esitatakse sageli hulgaliselt kirjalikke tõendeid ja teabetalletusi, mille esitamine ja uurimine on reguleeritud KrMS §-s 296. Sageli võtab nende tõendite esitamine palju aega, kuna tõendeid on hulgaliselt ning nad võivad olla küllaltki mahukad. Esemeliste tõendite, eriti dokumentide ja teabetalletuste puhul on Harju MK järelevalve aruandes märgitud, et pooltele antud vabadus valida tõendi avaldamise viis on mõnikord viinud ajaraiskamiseni[83] – kohtumenetluse pool loeb pika dokumendi tervikuna ette, ehkki asjakohane on vaid väike osa; kohtusaali seinale kuvatuna keritakse mitmekümneleheküljelist lepingut, ehkki vaid paar lepingupunkti omavad asja lahendamiseks tähtsust; kohtusaalis kuulatakse tundide viisi salvestisi, ehkki kriminaalasja seisukohast on oluline vaid mõneminutiline lõik. Kuivõrd pool saab KrMS § 296 lg 3 järgi ise valida, kuidas oma tõendit avaldab, on kohus jäetud justkui kohtumenetluse poole pantvangiks. Asja komplitseerib praktikas ka see, et mõnikord ei ole kohtunikud eriti järjekindlad – mööndes küll, et kohtumenetluse poolel on õigus otsustada, kuidas esitatavat dokumenti või salvestist avaldada, annab kohtunik siiski järele ka vastaspoole nõudmisele „avaldada dokument algusest peale kuni lõpuni," ehkki dokumenti esitada soovinud pool oleks piirdunud mõne olulise lõigu või refereeringuga. Sellisele kohtu tegevusele seadusest tuge ei leia ning kui nüüd kohtu aega raisatakse, on kohtunik selle ise põhjustanud.

[83] Harju MK järelevalve aruanne, viide 40, lk 25. Oma ettepanekutes, tõsi, läheb järelevalvekomisjon kaugemale: nende arvates võiks seadus üldse võimaldada kohtunikul otsustada, kuidas mingeid tõendeid avaldada või et mingid tõendid jäetakse avaldamata ka siis, kui pooltel avaldamata jätmise osas kokkulepe puudub.

Ühelt poolt on selge, et kohtunik ei saa poole eest otsustada, kuidas pool peaks kohut veenma ning milliseid tõendeid ja kuidas tuleks esitada. Kohtunik ei tea ei tõendite sisu ega poole teooriat, samuti on just kohtumenetluse poolel tõendamise kohustus ning selle kohustusega peab kaasnema ka võimalus seda kohustust efektiivselt täita. Teisalt aga on eelpoolkirjeldatud stsenaariumide puhul ühine nimetaja, et kohtu ja vastaspoole aega raisatakse asjakohatu teabega, millele ei ole õigustust. Võistlev kohtumenetlus ei ole kalastusekspeditsioon ja tõendite esitamine kohtule ei ole avastusretk, vaid see peab olema fokusseeritud esitlus. Kohus, süüdistatav ja maksumaksjad ei pea välja kannatama professionaalsete menetlusosaliste lohakust või saamatust. Ka seaduse kehtiv redaktsioon võimaldab kohtu koormamist asjakohatu informatsiooniga vältida - avaldada dokumente ja salvestisi vaid osas, milles need omavad tähtsust ning teha seda näiteks asjatundja ülekuulamise käigus selliselt, et asjatundja saaks ka samas selgitada, kust ja millised dokumendid pärinevad ning miks just nende dokumentide konkreetsed lõigud või kirjed kriminaalasja seisukohast olulised on. KrMS § 286[1] lg 1 näeb ka praegu ette, et kohus võtab vastu ainult sellise tõendi, millel on kriminaalasjas tähtsust ning kohtul on kahtlemata pädevus istungit juhtides nõuda pooltelt seda, et nad jääksid arutatava asja juurde.

Sellegipoolest tuleb möönda, et konkreetselt KrMS § 296 tõendi avaldamise viisile ega ulatusele mingeid piiranguid sõnaselgelt ette ei näe ning nii võibki olla kohtunikul raske leida õiguslikku alust, millele tuginedes katkestada asjakohatu informatsiooni esitamine.

Probleemi võiks aidata lahendada KrMS § 296 lg 3 ümbersõnastamine järgmiselt:

„(3) Kui kohus võtab lõikes 1 nimetatud tõendi vastu, siis avaldab tõendi esitanud kohtumenetluse pool selle asjakohases ulatuses viisil, mis arvestab konkreetse tõendi olemust ning selle kasutamise eesmärki. Tõendi võib poolte kokkuleppel jätta avaldamata, kui kohus leiab, et see ei ole vastuolus kohtuistungi avalikkuse põhimõttega.“

Muudatus annab kohtule selgema võimaluse sekkuda tõendi avaldamisse, kui pool ei suuda kohtule selgitada, miks on tõend konkreetselt avaldatavas osas asjakohane ning kuidas selle tõendi valitud viisil avaldamine arvestab selle tõendi olemusega.

Osade kohtunike soovi muuta suuline avalik kohtumenetlus vaid kiireks dokumentide üleandmiseks ei saa aga toetada: tõendi avaldamine seda olulises osas refereerides ei võta ülemäära kaua aega, ent võimaldab nii süüdistataval kui nt kannatanul protsessis paremini järge pidada ning aru saada, mis toimub ja millistest tõenditest parasjagu räägitakse.

8.5. Topeltkontrollid ja jälitusload

Menetlust venitab sageli ka jälitustoimingutega saadud tõenditega seonduv. Jälitustõendi lubatavuse vaidlustamiseks on praeguse regulatsiooni järgi kaks teed. Esmalt on võimalik määruskaebe korras vaidlustada jälitustoiminguks loa andmine. Lisaks on võimalik kahtluse alla seada ka jälitustoiminguga saadud tõendi lubatavus menetluses, kus jälitustõendit soovitakse kohtus kasutada. Seejuures nähtavasti ei välista üks vaidlustamisviis teist ning Riigikohtu praktika kohaselt on jälitustoimingu seaduslikkuse hindamisel määruskaebemenetluses sama õiguslik tagajärg, mis asja sisulisel arutamisel. Seda küll, tõsi, määruskaebuse piires ja üksnes isiku suhtes, kelle kohta see on esitatud.[84] Praktikas on kaitsjatel probleeme nii jälitustoimingutega saadud teabe kui ka jälituslubade ja nende lubade saamiseks esitatud taotlustega tutvumisel, kuna need on kehtiva õiguse järgi piiratud-taseme riigisaladus.[85] Salastatus küll kustub dokumentide lisamisega kriminaaltoimikusse, ent sageli prokuratuur kogu jälitustoimingutega saadud teavet ega ka jälitustoiminguteks antud lubasid ja vastavaid taotlusi kriminaaltoimikusse ei lisa. Nii ei ole ka kaitsjatel võimalik nendega tutvuda ilma eraldi taotlusi esitamata ning sageli ka jälitusasutusse kohale minemata. Seesugune olukord kujutab endast põhjendamatut takistust efektiivsele kaitseõigusele ja tekitab menetluses viivitusi, mida on võimalik vältida. Vajadusele lahendada jälitustoimingutega kogutud tõendite

[84] RKKKm 3-1-1-43-16, p 9.
[85] Vabariigi Valitsuse 20. detsembri 2007. a määruse nr 262 „Riigisaladuse ja salastatud välisteabe kaitse kord“ § 6 lg 1 p 2.

tutvustamise ja jälitustoimingute lubatavuse vaidlustamise küsimus juhiti tähelepanu ka Harju MK järelevalve aruandes.[86]

Probleemi lahendamisel on keskse tähtsusega algatus, mis on käesoleval ajal juba töös. Siseministeeriumi ja justiitsministeeriumi vahel on saavutatud põhimõtteline konsensus, et RSSVKK § 6 lg 1 p 2 tuleb kehtetuks tunnistada ning jälitustoimingutega kogutud tõendid ja jälitustoiminguteks antud load ja lubade saamiseks esitatud taotlused ei peaks edaspidi olema riigisaladus. See lihtsustaks oluliselt kriminaaltoimikust välja jäänud materjalide tutvustamist kaitsjatele ja süüdistatavatele. Ei ole tõsiseltvõetavat põhjust, miks kaitsja ei peaks saama ka nende tõenditega tutvuda kohtueelse menetluse lõpuleviimise staadiumis. Samuti ei ole üldjuhul head põhjust, miks jälitustoimingute load ja nende saamiseks esitatud taotlused ei peaks sisalduma kriminaaltoimikus. Salastatuse kustutamise tulemusel ongi tegemist tavapäraste uurimistoimingutega, mille tegemise taotlused ja mille tegemiseks antud load peaksid KrMS üldregulatsiooni (KrMS § 160^1 lg 1) kohaselt jõudma kriminaaltoimikusse. Samuti kaovad piirangud jälitustoimingutega saadud materjalile juurdepääsemisel.

Küsimus seoses jälituslubade vaidlustamisega vajab seadusandlikku lahendust. Harju MK järelevalve aruandes oli välja pakutud kehtiva süsteemi kõrval kaks varianti, kuidas jälitustõendite lubatavuse küsimust saaks lahendada: kas jätta tõendi lubatavus üksnes põhimenetluses lahendamiseks või üksnes eraldi määruskaebemenetluses lahendamiseks. Aruande koostajad märkisid õigesti, et mõlemal variandil on positiivseid ja negatiivseid külgi, ent nähtavasti oleks siiski otstarbekam eraldi määruskaebevõimalus kaotada ning jälitustõendite lubatavuse üle peetavad vaidlused jätta lahendamiseks koos kõikide muude tõendite lubatavuse üle peetavate vaidlustega. Seejuures on oluline, et need vaidlused saaksid ära peetud kohtuliku eelmenetluse faasis ega hakkaks kohtumenetlust viivitama. Sellele aitaks tõenäoliselt kaasa ka ülalpool välja pakutud KrMS § 305 lg 3^1 ja KrMS § 286^1 muudatused, mis suunaks kohtunikke tõendite lubatavuse küsimust lahendama võimalikult varases menetluse staadiumis.

[86] Harju MK järelevalve aruanne, viide 40, lk 27 ja 32.